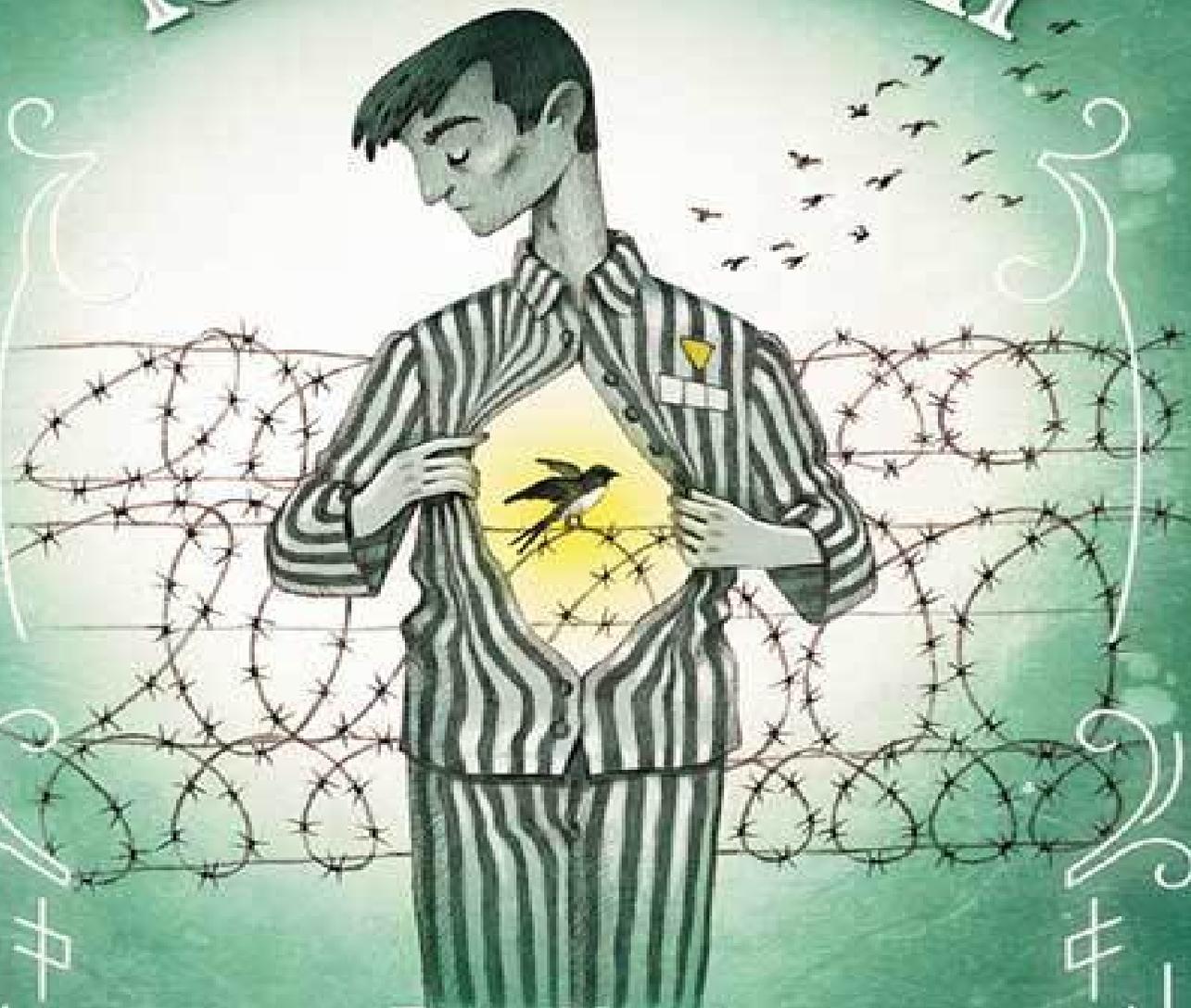

ІСКРА ЖИТТЯ

Еріх Марія
Ремарк

КСД

Еріх Марія Ремарк
Іскра життя

На пам'ять про мою сестру Ельфріду

© New York University, successor-in-interest to the literary rights of
The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1952, 1954, 1956

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2021

ХАРКІВ **КСД**
2021

1

Скелет 509 повільно підвів череп і розплющив очі. Він не знав – спав чи був без свідомості. Голод і виснаження давно подбали, аби одне майже не відрізнялося від іншого. Обидва стани були мов занурення у трясовину, здавалося, що виборсатися вже не вдасться. Якийсь час 509 лежав нерухомо і прислухався. Це було старе правило таборів: неможливо вгадати, з якого боку насувається загроза, тож, поки лежиш нерухомо, маєш шанс, що тебе не помітять чи вважатимуть мертвим, – відомий кожній комасі простий закон природи.

Він не чув нічого підозрілого. Вартові на вежах були напівсонні, за ним теж усе було спокійно. Обережно повернув голову й озирнувся.

Концентраційний табір Меллерн мирно дрімав на осонні.

Великий плац для шикування, який есесівці з гумором називали «танцмайданчик», був майже порожній. Лише праворуч від вхідної брами на товстих дерев'яних стовпах висіло четверо людей зі зв'язаними за спиною руками. Їх так високо підтягли на мотузках, що ноги вже не торкалися землі. Руки були вивихнуті. Заради розваги два кочегари жбурляли в них з вікна маленькими вуглинками. Але четверо нещасних не ворушились. Вони висіли на хрестах уже пів години і знепритомніли. Покинутими стояли бараки трудового табору; команди, що працювали за його межами, ще не повернулися. Вулицями сновигали кілька днювальних. Ліворуч від великої вхідної брами, перед штрафним бункером, у плетеному кріслі за круглим столом сидів есесівець-шарфюрер Броєр, грівся на сонці і пив каву.

Навесні 1945 року добра кава в зернах була рідкістю, але Броєр щойно задушив двох євреїв, які шість тижнів гнили в бункері, вважав свій вчинок дуже гуманним і вирішив, що заслуговує на винагороду. До кави черговий по кухні передав йому тарілку з кексом. Їв Броєр повільно і з насолодою – в кексі було багато смачнющих родзинок без кісточок. Старший єврей не надто його розважив, а от молодший

виявився витривалішим: він досить довго пручався, товк ногами і хрипів. Броєр сонно вишкірився та прислухався до звуків табірної оркестру, що лунали з садів. Саме була репетиція, оркестр грав «Троянди з півдня» – улюблений твір коменданта, оберштурмбанфюрера Нойбауера.

509 лежав на протилежному боці табору, поруч з дерев'яними бараками, від Великого робочого табору їх відділяв колючий дріт. Це звалось Малим табором, де утримували в'язнів, надто слабких для праці. Тут вони чекали смерті. Майже всі вмирали швидко, але нові з'являлися вже тоді, коли інші були ще не зовсім мертві, а тому бараки завжди стояли переповнені. Люди лежали один на одному навіть у проходах або здихали просто на вулиці. Газових камер у Меллерні не було. Комендант цим особливо пишався і любив наголошувати, що в Меллерні вмирають природною смертю. Офіційно Малий табір називався Відділ полегшеного режиму – але лише деякі були настільки стійкі, аби витримати цю полегшу тиждень чи два. Одна така витривала група животіла у 22-му бараці. Рештками чорного гумору вони називали себе «ветерани». 509 входив у групу. До Малеого табору його перевели чотири місяці тому, те, що він досі був живий, йому й самому здавалося дивом. Від крематорію здіймався чорний дим. Вітер ніс його в напрямку табору, і клуби ковзали низько над бараками. Масний солодкавий запах викликав нудоту.

509 так і не зміг при звичаїтися до нього. Навіть після десяти років у таборі. Сьогодні горіли рештки двох ветеранів: годинникаря Яна Сібельські та університетського професора Йоеля Бухсбаума. Обидва померли в бараці № 22, в обід вони вже були в крематорії, щоправда, Бухсбаум опинився там не весь: бракувало трьох пальців, сімнадцятьох зубів, нігтів на пальцях ніг і частини статевого члена. Все це він втратив, коли з нього намагалися зробити путню людину. Історія зі статевим членом викликала дикий регіт на вечорах культури в казармі СС. Це була ідея шарфюрера Гюнтера Штайнбренера, який нещодавно з'явився у таборі. Проста, як все

геніальне, – ін'єкція концентрованої соляної кислоти, тільки й справи. Цим Штайнбрenner одразу заслужив повагу серед колег.

Березневе пообіддя було лагідне, вже трохи пригрівало сонце, але 509 мерз, попри те що мав окрім свого ще й одяг трьох інших осіб – куртку Йозефа Бухера, пальто торговця вживаними речами Лебенталя та подертий светр Йоеля Бухсбаума, який ветерани врятували від крематорію. Але при зрості сто сімдесят вісім сантиметрів і з вагою менше тридцяти двох кілограмів не зігріло б, напевне, навіть найтепліше хутро.

509 мав право пів години полежати на сонці. А тоді мусив повернутися в барак, віддати позичений одяг, а також свою куртку, щоб грітися йшов хтось інший. Відколи минули холоди, це була домовленість ветеранів. Дехто вже й того не хотів. Вони були надто виснажені і після зимових страждань прагнули одного – просто померти в бараках; але Бергер, старший по бараку, наполіг, аби всі, хто ще міг повзати, відтепер щодня бували на свіжому повітрі. Наступним був Вестгоф, тоді Бухер. Лебенталь відмовився: у нього були цікавіші справи.

509 знову дивився перед себе. Табір був на узвишші, тож через колючий дрiт він міг бачити місто. Воно розкинулось у долині, серед плетива дахів височіли церковні вежі. Місто було старовинне, з багатьма соборами і валами, липовими алеями і звивистими вуличками. На півночі – нова частина, з ширшими вулицями, головним вокзалом, казармоподібними будинками для робітників, фабриками, металургійним та мідеплавильним заводом, де працювали загони з табору. Широкою дугою містом пливла річка, а в ній відбивалися мости і заспані хмари.

Голова 509 впала. Тримати її піднятою довго він не міг. Череп був важкий, а шийні м'язи стоншилися до ниток. Вигляд димарів у долині наганяв ще більший голод. Голод мучив не лише шлунок, а й мозок. Шлунок звик до цього: роками не відчував нічого іншого, крім постійної тупої жадоби. Мозковий голод значно гірший. Він викликає галюцинації й ніколи не припиняється. Чатує навіть уві сні. Боротьба

509 із маренням про смажену картоплю тривала три зимові місяці. Він всюди чув її запах, навіть у смороді відхожого місця. Тепер це було сало. Яєчня очками і сало.

Він подивився на нікельований годинник, який лежав поруч на землі. Годинник позичив Лебенталь. Це був скарб цілого барака, давно покійний поляк Юліус Зільбер колись зумів пронести його з собою в табір. 509 побачив, що має ще десять хвилин, але вирішив-таки повзти назад до барака. Боявся знову заснути. Неможливо було знати напевно, чи прокинешся цього разу. Він іще раз пильно й обережно оглянув таборову вулицю і не побачив нічого, що могло б становити загрозу. Властиво, він її й не чекав. Обережність була рутинною старого табірної зайця. Через дизентерію в Малому таборі запровадили карантин, тож есесівці тут з'являлись нечасто. Останніми роками контроль у всьому таборі послабився. Війна ставала дедалі помітнішою, і частину есесівців, які досі лише героїчно катували і вбивали беззахисних в'язнів, відіслали на фронт. Тепер, навесні 1945 року, в таборі залишилася тільки третина особового складу СС. Управління внутрішніми справами табору віддавна провадили майже виключно самі в'язні. В кожному бараці був старший по блоку і кілька старших по відсіках, робочі бригади підпорядковувались капо та бригадирам, а цілий табір – старшому по табору. Всі вони були в'язнями. Їх контролювали табірний фюрер, фюрер блоку та бригадні фюрери – це завжди були есесівці. Спершу в таборі утримували лише політичних в'язнів, згодом з'явилася безліч звичайних злочинців із переповнених в'язниць міста й усієї околиці. Групи розрізняли за кольором трикутника, нашитого поруч із номером на одяг ув'язнених. Політичні мали червоні трикутники, кримінальні – зелені. А в євреїв було два трикутники (додатковий жовтий), ці два трикутники утворювали зірку Давида.

509 взяв пальто Лебенталю і куртку Йозефа Бухера, повісив на себе і поповз у барак. Він відчув, що втомився більше, ніж звичайно. Навіть повзти було важко. Вже за якусь мить земля під ним пішла

обертом. Він завмер, заплющив очі і глибоко задихав, щоб відпочити. Цієї ж миті почулися сирени міста.

Спершу їх було дві. А за кілька секунд приєдналися й інші, здавалося, що в долині кричить ціле місто. Голосили дахи й вулиці, вежі та фабрики, місто, яке ще мить тому спокійно лежало під сонцем, раптом заревіло, як паралізований звір, що бачить смерть і не може втекти, – сиренами і паровими свистками розривало незворушне небо.

509 одразу притисся до землі. Бути поза бараками під час повітряної тривоги заборонено. Можна спробувати підвестися і побігти, але бараки надто далеко, а він ослабкий, щоб рухатися достатньо швидко; нервовий вартовий з нових може почати стріляти по ньому. Тому він якомога швидше проповз кілька метрів назад до заглибини в землі, заліз у неї і накрився позиченим одягом. 509 виглядав так, ніби впав мертвим. Це ставалося часто і не викликало підозр. Однаково тривога буде недовгою. За останні місяці її оголошували в місті кожні кілька днів, але ніколи нічого не відбувалося. Літаки завжди летіли далі – на Ганновер чи Берлін.

Включилися сирени табору. За деякий час – знову. Голосіння з'являлося і зникало, наче на старому грамофоні грала подряпана платівка. Літаки наближались до міста. 509 це знав. Це його не обходило. Його ворогом був найближчий кулеметник, який міг помітити, що він не мертвий. Події за колючим дротом його не торкалися.

Він заледве дихав. Чорна вата спертого під пальтом повітря огортала щораз щільніше. Лежав у заглибині в землі, наче в могилі, поступово йому почало здаватися, що це й справді його могила, що він ніколи вже не зможе встати, що цього разу – кінець, він залишиться тут лежати і помре, здоланий врешті слабкістю, з якою так довго змагався. 509 спробував боротися, але це не дуже допомогло, його заповонило це дивне сумірне чекання, яке ширилося в ньому, у ньому й поза ним, ніби чекало все: чекало місто, чекало повітря, навіть світло чекало. Було так, як на початку

сонячного затемнення, коли кольори вже набрали свинцевого відтінку й віддаленого передчуття безсонячного мертвого світу, – якийсь вакуум, чекання із затамованим подихом: оміне смерть іще раз чи ні.

Удар був несильний, але неочікуваний. І прийшовся з боку, який видавався найбезпечнішим. 509 відчув його як жорсткий поштовх глибоко із землі у шлунок. Водночас крізь завивання надворі прорізався тонкий сталевий посвист, він наростав, наче звук сирени, однак це було щось зовсім інше. 509 не розібрав, що передувало – удар із землі чи посвист і гуркіт після нього, – але знав напевне: такого не траплялося за попередніх тривог, і, коли це повторилося, ближче і сильніше, під та над ним, він усе зрозумів. Літаки вперше не полетіли далі. Місто бомбардували.

Земля знову здригалася. 509 видалося, ніби його вдаряли величезні підземні гумові кийки. Він раптом повністю прийшов до тями. Смертельна втома зникла, мов дим, розвіяний вітром. Кожний поштовх із землі ставав поштовхом для його мозку. Якийсь час він лежав непорушно – тоді, майже не помічаючи, що робить, обережно просунув руку вперед і відхилив пальто зі свого обличчя настільки, щоб бачити місто внизу.

Саме в ту мить, неначе іграшковий, повільно розпався в різні боки і здійнявся в повітря вокзал. Майже граційно над деревами міського парку пролетів золотий купол і зник за ними. Сильні вибухи, здавалося, не мали з цим нічого спільного: усе відбувалося якось надто повільно, а звуки зенітної артилерії губились, немов дзявкання тер'єра серед грубого гавкоту великого дога.

З наступним потужним поштовхом почала хилитися одна з веж церкви Катерини. Вона падала, повагом розвалюючись на багато шматків, неначе це була сповільнена зйомка, а не реальність. Між будинками, мов гриби, росли фонтани диму. 509 все ще не мав відчуття руйнувань; внизу просто бавились якісь невидимі велетні. У неущкоджених частинах міста далі мирно курилися димарі; у ріці й далі відбивалися хмари, а постріли зеніток облямовували небо, мов

м'яку подушку, з потрісканих швів якої вилітали сіро-білі клаптики бавовни.

Одна бомба впала далеко за містом, на луки, що простягалися вгору аж до табору. 509 досі не відчував страху, це було надто далеко від доступного йому тісного світу. Він боявся сигарет, якими припікали очі та геніталії, тижнів у голодному бункері – кам'яному саркофазі, в якому не можна було ані стояти, ані лежати, козла, на якому відбивали нирки, катівні у лівому крилі біля воріт, Штайнбрєннера, Броєра, начальника табору Вебера, але й це все зблякло, відколи його перевели у Малий табір. Щоб мати силу жити далі, потрібно швидко забувати. Окрім того, після десяти років тортур концентраційний табір Меллерн охопила легка втома – навіть свіжому, ідеалістичному есесівцеві з часом набридало катування скелетів: вони не мали витривалості й реагували мляво. Іноді, з прибуттям нових міцних і життєздатних в'язнів, патріотичний запал зростав. Тоді ночами чутно було знайомі крики, а есесівці виглядали трохи жвавішими, як після доброї свинячої печені з картоплею та червоною капустою. Загалом табори в Німеччині стали під час війни гуманнішими. Людей майже без винятку знищували в газових камерах, забивали до смерті або розстрілювали, виснажували роботами, а тоді залишали помирати з голоду. Якщо у крематорії спалювали когось живцем, то це траплялося через перевтому або тому, що деякі скелети подовгу не рухалися, а не зі зла. Таке ставалося лише за масових ліквідацій, коли треба було швидко звільнити місце для нових в'язнів. Навіть голодом у Меллерні морили не надто завзято; у Малому таборі все ще була якась їжа, і ветеранам, як-от 509, вдавалося бити рекорди і залишатися живими.

Бомбардування раптово припинилося. Тепер шуміла лише артилерія. 509 підняв пальто трохи вище, аби бачити найближчу вартову вежу. Вона була порожня. Роззирнувся праворуч і ліворуч. На вартових вежах нікого не було. Есесівці позлізали зі своїх постів і сховалися в укриття; поруч із казармами в них було надійне

бомбосховище. 509 відкинув пальто, підповз до колючого дроту, сперся на лікоть і вп'явся поглядом у долину.

Місто горіло. Те, що раніше здавалось несправжнім, стало страшною реальністю: довкола був вогонь і руйнування. Дим, мов величезний жовто-чорний хижий молюск, повз вулицями і жер будинки. Звідусіль виривалося полум'я. З вокзалу здіймався гігантський сніп іскор. Спалахнула зруйнована вежа церкви Катерини, зусібіч танцювали бліді блискавки вогняних язиків. Безтурботно з незмінно ясної небесної блакиті золотим ореолом світило сонце, ліси і пагорби, як і раніше, ніжилися в теплих променях світла – так, наче саме лише місто було прокляте незвіданим темним суддею. 509 дивився вниз. Забув про обережність і не міг відвести погляду. Він бачив місто тільки з-за колючого дроту, ніколи не бував у ньому, але за десять табірних років воно стало для нього чимось більшим, ніж просто містом.

Спершу місто було майже нестерпним образом втраченої свободи. 509 дивився на нього щодня – бачив його безтурботне життя, коли ледве повзав після спецпроцедур керівника табору Вебера; бачив місто з його церквами й будинками, коли висів з вивернутими руками на хресті, бачив місто з білими човнами на річці й автомобілями, що мчали назустріч весні, коли з нього разом із сечею виходила кров з розбитих нирок. Коли він бачив місто, в нього пекли очі, вигляд міста був справжньою тортурою, тортурою-додатком до всіх інших, завданих у таборі.

Тоді він місто зненавидів. Минав час, але що б не діялося тут, угорі, місто не змінювалося, не переймалося. З його коминів безтурботно йшов дим кухонних пічок, а над табором здіймався дим крематорію; його спортивні майданчики та парки повнилися веселим гамором, а на табірному танцмайданчику вмирили сотні загнаних створінь; його мешканці щоліта насолоджувались відпустками і вирушали в лісові мандрівки, а в'язні тягли з каменоломень своїх мертвих і замордованих товаришів.

509 ненавидів місто, бо думав, що воно назавжди забуло про нього та інших ув'язнених.

Врешті минула й ненависть. Найважливішою стала боротьба за крихту хліба, а також прийшло усвідомлення, що ненависть і спогади руйнують надломлене «я» незгірше від болю. 509 навчився відмежовуватись, забувати і не турбуватися ні про що, крім продовження власної екзистенції ще хоч на годину. Він збайдужів до міста, а його незмінний образ став похмурим символом його власної долі.

Тепер місто горіло. Він відчував, як тремтять руки. Намагався стриматися, але марно, руки тремтіли дужче. Раптом усе втратило форму й сенс. Голова боліла, була як порожній барабан, по якому хтось товк.

Він заплющив очі. Не хотів цього. Не хотів, аби в ньому знову щось прокидалося. Він розтрощив і поховав усі сподівання. Опустив руки й схилив голову. Місто його не обходило. Він не хотів, аби воно його стосувалося. Хотів, аби, як раніше, на брудну пергаментну шкіру його голови світило сонце, хотів дихати, вбивати вошей, не думати – жити так, як уже довго жив.

Не міг себе опанувати. Тремтіння не припинялося. Він перевернувся на спину і випростався. Тепер над ним було небо з хмарками від зеніток. Роздмухані вітром, вони швидко зникали. За деякий час уже й це стало нестерпним. Небо здавалося блакитно-білою безоднею, в яку стрімко провалювався. Він обернувся і сів. Не дивився більше на місто. Дивився на табір, вперше дивився так, ніби чекав звістки допомоги. Бараки досі дрімали на сонці. На танцмайданчику висіли четверо на хрестах. Шарфюрер Броєр зник, з крематорію і далі йшов дим, хоч не такий сильний. Значить, або спалювали дітей, або наказано припинити роботи.

509 змушував себе розглядати все дуже уважно. Це був його світ. Жодна бомба його не зачепила. Він стояв непохитно там, де й завжди. Лише цей світ панував над ним, те, що було по той бік, за колючим дротом, його не стосувалося. Раптом артилерія змовкла

і запанувала тиша, наче шумове колесо, яке щільно його стискало, тріснуло. На мить йому здалося, що все просто наснилося. Він рвучко обернувся.

Це був не сон. Місто горіло. Там був дим і руйнування, і його це таки торкалося. Він вже не міг розрізнити, куди саме поцілили бомби, бачив лише дим і вогонь, все було мов у тумані, але місто горіло, місто, яке здавалося незмінним і незнищеним, як і табір.

Його охопив такий жах, наче всі кулемети зі всіх вартових веж цілилися йому в спину. Швидко озирнувся. Нічого не трапилося. Вежі порожні, як і раніше. На вулицях теж нікого не видно. Але це не допомагало: тваринний страх схопив його за шию. Тряс і не відпускав. Він не хотів померати! Більше не хотів. Тільки не зараз. Рвучко згріб свої речі й поповз назад. Заплутався в пальті Лебенталя, стогнав, сипав прокльонами, висмикував його з-під колін і повз далі в барак, поспіхом, схвильований і спантеличений, – наче втікав від чогось ще окрім смерті.

2

Барак № 22 мав два крила, у кожному крилі по два старости. Ветерани жили в другій секції другого крила, у найвужчій і найвологішій частині, але їх це не турбувало, головне – вони були разом. Це давало їм сили. Смерть – така сама зараза, як і тиф, поодинці люди вмирили швидше, хотілося їм того чи ні. Гуртом опиратися було легше: коли хтось хотів здатися, триматися йому допомагали товариші. У Малому таборі ветерани жили довше не тому, що мали більше харчів, вони жили, бо змогли зберегти рештки опору.

У ветеранському куті зараз лежало сто тридцять чотири скелети. Місця було лише для сорока. Спали на чотирирусних голих нарах, дехто мав трохи старого прижухлого сіна. Було лише кілька брудних коців, за які, щойно вмирав власник, зчинялася запекла боротьба. На кожному ліжку лежало троє чи четверо людей. Навіть скелетам було затісно, бо плечі і таз з голоду не всихалися. Якщо лежати на боці, як сардини в банці, місця ставало трохи більше; попри всі зусилля зміститися, вночі часом чутно було глухе гупання: це уві сні хтось падав з нар. Багато спало навпочіпки, а в найщасливіших сусіди по ліжку вмирили ввечері. Труп виносили, а щасливець міг зручніше влягтися на ніч, поки не з'явилося поповнення.

Ветерани вподобали собі лівий куток поруч із дверима. Їх було дванадцять. Два місяці тому – сорок чотири. Їх винищила зима. Кожен розумів, що вони на останній стадії; денний раціон постійно зменшувався, іноді день чи два харчів не було взагалі, тоді перед бараком росла гора трупів.

Один з дванадцяти збожеволів і вважав себе німецьким вівчуром. У нього більше не було вух: їх повідривали, коли тренували на ньому есесівських собак. Наймолодшого звали Карел, то був хлопчина з Чехословаччини. Його батьки померли і стали добривом на картопляному полі якогось набожного селянина у Вестляге. Попіл

спалених тіл фасували в крематорії у мішки і продавали як штучне добриво. Воно було багате на фосфор і кальцій. Карел носив червону відзнаку політичного в'язня. Йому було одинадцять. Найстаршому ветеранові виповнилось сімдесят два. Це був єврей, який боровся за свою бороду. Борода була важливим атрибутом його релігії, і чоловік не полишав спроб її відростити, попри заборону СС. У робочому таборі він через це щоразу опинявся на козлі й зазнавав нещадних побоїв. У Малому таборі йому пощастило більше. Тут СС не дуже дбали про дотримання правил і контролювали рідко – надто боялися вошей, дизентерії, тифу і туберкульозу. Поляк Юліус Зільбер назвав старого Агасфер, бо той пережив майже дюжину голландських, польських, австрійських і німецьких концтаборів. Зільбер тим часом помер від тифу і розквіт кущем примули в саду коменданта Нойбауера, якому дістався його прах, але прізвисько Агасфер залишилося. У Малому таборі обличчя старого вихудло, а борода розбуяла і стала лісистю батьківщиною для цілої генерації добірних вошей.

Старостою відсіку був колишній лікар Ефраїм Бергер, дуже корисний у боротьбі зі смертю, яка чигала в бараці на кожного. Взимку, коли скелети падали і ламалися на ожеледі, він накладав шини і зміг декого врятувати. З Малого табору в лазарет не приймали, туди потрапляли лише працездатні та важливі в'язні. У Великому таборі з ожеледдю боролися, в найгірші дні вулиці посипали попелом з крематорію. Не тому, що дбали про в'язнів, а для збереження придатної робочої сили. Це стало важливим після введення в концентраційних таборах трудової повинності. Така турбота супроводжувалася важкою і надто інтенсивною працею в'язнів, і вони, надриваючись, швидше вмирали. Але на втрати не зважали, адже щодня ув'язнювали купу нових людей.

Бергер був одним з небагатьох в'язнів, які мали дозвіл виходити за межі Малого табору. Він вже кілька тижнів працював у морзі в крематорії. Старости відсіків зазвичай не працювали, але лікарів бракувало, тому його туди й відрядили. Це була велика перевага для

всього барака. Через лазаретного капо, якого Берґер знав ще в минулому житті, вдавалося іноді дістати скелетам лізол, вату, аспірин і подібні корисні речі. В нього була навіть пляшечка йоду, схована під соломою.

Але найважливішим серед ветеранів був Лео Лебенталь. Він мав таємні зв'язки з чорним ринком у Великому таборі, подекували, що навіть із зовнішнім світом. Як йому це вдавалося, точно не знав ніхто. Відомо було, що до справи мали стосунок дві повії з дому терпимості «Летюча миша» у передмісті. У цьому був начебто замішаний навіть один есесівець, але деталі були невідомі. А Лебенталь мовчав як риба.

Він торгував усім. Через нього можна було роздобути недопалки, моркву, іноді й картоплю, відходи з кухні, кістки, а час до часу й окраєць хліба. Він нікого не обдурював, дбав лише про товарообіг. Йому ніколи не спадало на думку таємно подбати про свої інтереси. При житті його тримав сам торг, а не те, чим він торгував.

509 заповз у двері. Косе сонячне проміння пронизувало його вуха. Восково-жовті, вони якусь мить світилися довкола темної плями його голови.

– Вони бомбардували місто, – мовив, важко дихаючи.

Ніхто не відповів. 509 нічого не бачив, після сонячного світла в бараці було темно. Він кліпнув.

– Вони бомбардували місто, – повторив він, – ви нічого не чули?

Усі мовчали і цього разу. 509 побачив поруч із дверима Агасфера. Він сидів на підлозі і гладив вівчур, той гарчав зі страху. Зваляне волосся звисало на пошрамоване обличчя, а з-під нього блискали перелякані очі.

– Гроза, – бурмотів Агасфер, – просто гроза! Спокійно, вовче, спокійно!

509 поліз в глиб барака. Він не розумів, чому інші настільки байдужі.

– Де Берґер? – спитав 509.

– У крематорії.

– Ніхто не хоче вийти? – 509 поклав пальто і куртку на землю. Він поглянув на Вестгофа і Бухера. Ті не відповіли.

– Ти ж знаєш, що це заборонено, – сказав врешті Агасфер. – Під час тривоги.

– Тривога закінчилася.

– Ще ні.

– Вже. Літаки полетіли. Вони бомбардували місто.

– Скільки можна це повторювати? – гаркнув хтось із темряви.

Агасфер підвів голову:

– Може, вони в покарання розстріляють пару дюжин наших.

– Розстріляють? – захихотів Вестгоф. – Відколи це тут розстрілюють?

Вівчур загавкав. Агасфер вхопив його міцніше.

– У Голландії після бомбардувань розстрілювали зазвичай від десяти до двадцяти політичних. Аби дурниці голови не чіплялися.

– Ми не в Голландії.

– Я знаю, я лише сказав, що в Голландії розстрілювали.

– Розстріляють! – зневажливо кинув Вестгоф. – Ти що, солдат, щоб мати такі почесті? Тут вішають і забивають до смерті.

– Для різноманітності можуть і розстріляти.

– Позатикайте свої клятві пащеки, – пролунав з темряви той самий голос.

509 присів коло Бухера і заплющив очі. Він досі бачив дим над містом і чув глухий гуркіт вибухів.

– Як гадаєте, нині нас годуватимуть? – спитав Агасфер.

– Якого чорта! – пролунав голос із темряви. – Що тобі ще треба?

Спершу подавай розстріл, а тепер іще й їжу!

– Єврей мусить мати надію.

– Надію! – знову захихотів Вестгоф.

– А що нам залишається? – спокійно спитав Агасфер.

Вестгоф раптом почав схлипувати. Доведений до безумства таким життям, він вже не міг себе контролювати.

509 розплющив очі.

– Мабуть, сьогодні ввечері залишимося голодні. Кара через бомбардування.

– Ти, зі своїм клятим бомбардуванням! – закричав чоловік із темряви. – Стули врешті пельку!

– Хтось має щось з'їсти? – спитав Агасфер.

– Господи! – Голос у темряві захлинувся від безглуздості запитання.

Агасфер не звертав уваги.

– У Терезієнштадті хтось мав кавальчик шоколаду і забув про це. Сховав його одразу після поступлення в табір. Молочний шоколад з автомата із зображенням Гінденбургґа на обгортці.

– Може, ще й паспорт? – заскрипів голос.

– Ні, але на тому шоколаді ми прожили два дні.

– Хто то так викрикає? – спитав 509 у Бухера.

– Хтось із тих, що прибули вчора. Новенький. Скоро заспокоїться. Агасфер прислухався.

– Минулося.

– Що?

– На вулиці. Відбій тривоги. Останній сигнал.

Раптом стало дуже тихо. А тоді почулися кроки.

– Сховайте вівчура, – прошепотів Бухер.

Агасфер запхав божевільного між ліжка.

– Місце! Тихо! – Він надресирував вівчура слухатися команд. Якби СС його виявили, божевільний не мав би шансів, йому б одразу зробили смертельну ін'єкцію.

Бухер повернувся від дверей.

– Це Берґер.

Др. Ефраїм Берґер був маленьким чоловіком з покатими плечима і цілковито лисою яйцеподібною головою. Його очі сльозилися від запалення.

– Місто горить, – мовив він, щойно зайшов.

509 встав.

– А ті щось про це кажуть?

- Не знаю.
- Як-то – не знаю, ти ж мусив щось чути.
- Не чув нічого, – стомлено відповів Бергер, – щойно пролунали сирени, вони припинили спалювати.
- Чому?
- Звідки я можу знати? Був наказ, та й по всьому.
- А СС? Ти щось бачив?
- Ні.

Бергер пройшов між рядами нар в глиб барака. 509 провів його поглядом. Він так чекав Бергера, хотів з ним поговорити, а виглядає, що той байдужий до подій, як і всі інші. Він цього не розумів.

- Не хочеш вийти? – спитав він Бухера.
- Ні.

Бухерові було двадцять п'ять років, сім із них він сидів у таборі. Його батько був редактором соціал-демократичної газети, цього вистачило, аби посадити сина. «Коли він звідси вийде, – думав 509, – то зможе прожити ще років сорок. А мені вже п'ятдесят. Мені залишилося десять, щонайбільше двадцять років. – Він витяг з кишені тріску дерева і почав її жувати. – І чого я про таке думаю?»

Повернувся Бергер.

- 509, з тобою хоче поговорити Ломанн.

Ломанн лежав у глибині барака на нижніх нарах, просто на голих дошках. Він сам так захотів. Страждав на тяжку дизентерію і вже не міг вставати. Вважав, що так хоч трохи чистіше. Але чистіше не було. Усі звикли. Пронос був у всіх – у когось сильніший, у когось слабший. Для Ломанна це була тортура. Він лежав на смертному одрі й вибачався щоразу, коли його нутрощі скручувало. Обличчя мав таке сіре, що скидався на знекровленого негра. Він поворошив рукою, і 509 схилився над ним. Очні яблука Ломанна блискали жовтизною.

- Бачиш? – прошепотів він і широко відкрив рот.
- Що? – 509 дивився на синє піднебіння.
- Ззаду справа – там золота коронка.

Ломанн обернув голову в напрямку вузького вікна. За ним стояло сонце, і з цього боку барак пронизувало слабке рожевувате світло.

– Так, тепер бачу, – збрехав 509.

– Витягніть її.

– Що?

– Витягніть! – нетерпляче прошепотів Ломанн.

509 подивився на Бергера. Той похитав головою.

– Вона ж міцно сидить, – сказав 509.

– Тоді вирвіть зуб. Він хитається. Бергер вміє. Він же у крематорії таке робить. Вдвох ви точно зможете.

– А чого ти задумав її зняти?

Повіки Ломанна повільно піднялися й опустилися. Повіки, наче в черепахи, зовсім без вій.

– Ви й самі знаєте. Золото. Купите їжу. Лебенталь може її обміняти.

509 не відповів. Обмін золотих коронок – небезпечна справа. Золоті пломби реєстрували під час поступлення в табір, а згодом у крематорії їх виймали і збирали. Якщо есесівці виявляли відсутність зареєстрованих пломб, відповідав весь барак. Морили голодом, поки пломбу не повертали. А того, в кого її знаходили, вішали.

– Витягніть її! – прохрипів Ломанн. – Це нескладно, візьміть щипці! Може, вистачить і дроту.

– Нема в нас щипців.

– Дріт, просто зігніть як слід дріт.

– Дроту теж нема.

Очі Ломанна заплющилися. Він виснажився. Губи ворушились, але слів не було. У пласкому тілі єдиним знаком життя був порух темних сухих губ, а в них свинцевою цівкою вливалось небуття. 509 підвівся і поглянув на Бергера. Ломанн не бачив їхніх облич: заважали дошки кількаповерхових нар.

– Як він?

– Вже недовго.

509 кивнув. Він надто часто бачив наближення смерті, тож мало що відчував. Косі промені сонця падали на п'ятьох людей, які, наче вихудлі мавпи, сиділи на верхньому поверсі.

– Скоро ґеґне? – спитав чоловік, чухаючи пахви і позіхаючи.

– Чого питаєш?

– Нам дістанеться його лежанка. Мені і Кайзеру.

– Та звісно.

Якусь мить 509 дивився на мерехтливе світло, воно зовсім не пасувало до смердючого приміщення. Шкіра чоловіка, який запитував, виглядала в тому світлі мов шкіра леопарда; на ній було повно чорних плям. Чоловік почав їсти гнилу соломку. За кілька ліжок високими тонкими голосами сварилися двоє. Чулися безсилі удари.

509 відчув, що хтось тягне його ногу, за штанину смикав Ломанн. Він знову схилився.

– Витягуйте! – прошепотів Ломанн.

509 присів на край ліжка.

– Ми не зможемо її обміняти. Це небезпечно. Ніхто не наважиться.

Рот Ломанна тремтів.

– Не хочу, аби коронка дісталась їм, – натужно вимовив він. – Тільки не їм! У 1929-му я заплатив за неї сорок п'ять марок. Тільки не їм! Витягніть її!

Раптом він скрутився й застогнав. Через біль шкіра довкола очей і рота взялася зморшками: інших м'язів у нього більше не було.

Потім він виструнчився, разом із виштовхнутим з грудей повітрям вирвався звук відчаю.

– Не турбуйся про це, – сказав Берґер.

– У нас є ще трохи води. Це не страшно, ми все приберемо.

Ломанн на якийсь час затих.

– Пообіцяйте мені, що, перш ніж мене заберуть, витягнете коронку. Коли я вріжу дуба, це буде нескладно, – прошепотів він.

– Добре, – сказав 509. – Її зареєстрували, коли ти прибув у табір?

– Ні. Пообіцяйте! Гарзд?

– Гаразд.

Очі Ломанна заплющилися і заспокоїлись.

– Що то був за шум?

– Бомби, – сказав Берґер. – Місто бомбардували. Вперше. Американські літаки.

– О-о!

– Так, – тихо й твердо мовив Берґер. – Кінець наближається! Ломанне, за тебе помстяться.

509 підвів погляд. Берґер іще стояв, і 509 не міг бачити виразу його обличчя. Видно було лише руки. Кулаки стискалися і розтискалися, ніби душили невидиме горло, відпускали і знову душили.

Ломанн лежав тихо. Заплющив очі й ледве дихав. 509 не знав, чи Ломанн втямив, що сказав Берґер. Він підвівся.

– Помер Ломанн? – спитав чоловік з верхнього ліжка. Він досі чухався. Інші четверо сиділи поруч з ним, мов автомати з порожніми очима.

– Ні.

509 обернувся до Берґера.

– Чому ти сказав йому це?

– Чому? – Берґерове обличчя сіпнулося. – Тому, хіба не розумієш?

Його яйцеподібну голову рожевою хмаркою огортало світло. У спертому отруйному повітрі здавалося, наче він парує. Очі блищали. У них стояли сльози, але через хронічне запалення так було майже завжди. 509 здогадувався, чому Берґер сказав це. Але хіба оте знання втішить приреченого? Можливо, це лише обтяжить його стан. Він побачив, як на землисте око одного з автоматів сіла муха, чоловік навіть не кліпнув. «Може, це розрадило його, – подумав 509, – може, це єдина радість для людини, що відходить».

Берґер розвернувся і вузьким проходом рушив назад. Він мусив переступати через людей, які лежали на землі, і скидався при цьому на птаха марабу, що чалапає по болоті. 509 ішов за ним.

– Берґере, – прошепотів, щойно вони вибралися з проходу.

Берґер зупинився. 509 затримав дихання.

– Ти справді в це віриш?

– У що?

509 не наважувався повторити. Йому здавалося, що все розвіється, мов сон.

– У те, що ти говорив Ломаннові?

Берґер поглянув на нього і сказав:

– Ні.

– Ні?

– Ні, не вірю.

– Але ж, – 509 сперся на сусідні нари, – нащо ж ти це сказав?

– Я сказав це для Ломанна. Але сам не вірю. Не буде ніякої помсти. Жодної помсти, жодної.

– Але ж місто, місто ж таки горить!

– Місто горить. Уже горіло багато інших міст. Це нічого не означає, нічогісінько.

– Мусить означати.

– Нічого це не означає! Нічого! – рішуче відрубав Берґер з розпачем людини, яка вже поховала усі надії. Блідий череп хитався, з запалених очниць текли сльози. – Горить маленьке містечко. Який це має стосунок до нас? Жодного! Нічого не зміниться! Ані на крихту!

– Кількох вони точно розстріляють, – промовив з землі Агасфер.

– Заткнись! – вигукнув голос із темряви. – Заткайте врешті свої прокляті пащеки!

509 сів на своє місце коло стіни. Над його головою було вікно, одне з небагатьох у бараці. Вузьке, високо в стіні, зараз пропускало трохи сонця. Світло сягало до третього ряду нар, а далі – постійна темрява. Барак звели лише рік тому. 509 працював на будівництві, тоді ще в трудовому таборі. Це був старий дерев'яний барак зі зліквідованого концентраційного табору в Польщі. Одного дня чотири бараки розібрали, привезли на місцевий вокзал, звідти вантажівками доставили в табір і звели наново. Від них смерділо

блощицями, страхом, брудом і смертю. З них зробився Малий табір. Туди запхали наступну чергу непрацевдатних, приречених в'язнів зі Сходу і покинули самих на себе. За кілька днів можна було забирати трупи. На їхнє місце спроваджували нових хворих, скалічених, німецьких та інших непрацевдатних в'язнів, і Малий табір став таким собі конвеєром смерті.

Косим прямокутником на стіну праворуч від вікна лягло сонце. Висвітило написи й імена. Їх залишили колишні в'язні цього барака в Польщі та Східній Німеччині. Писали олівцем або видряпували на дереві дротом чи цвяхом.

Частина з них 509 знав. Знав, що вершина чотирикутника зараз висвітлює ім'я, обрамлене глибокими штрихами, – Хаїм Вольф, 1941, – мабуть, Хаїм Вольф написав його, коли взнав, що має померти, а лінії довкола імені додав, аби ніхто з його родини не приєднався до нього. Хотів, аби це було остаточно, аби помер лише він, лише він один. Хаїм Вольф, 1941, а довкола щільна й глибока рамка ліній, аби годі було вписати ще хоч одне ім'я, – останнє заклинання долі, заклинання батька, який сподівався, що його сини будуть врятовані. Але знизу, впритул до рамки з ліній, так, ніби хотіли втиснутися в неї, були ще два імені: Рубен Вольф і Мойше Вольф. Перше – незграбним школярським почерком, друге – рівними косими літерами, приречено і безсило. А поруч іншою рукою приписка: усі в газовій камері.

Нижче, трохи навскоси, над сучком у стіні, було надряпано цвяхом: Йоз. Маєр і Lt. d. R. EK 1 & 2. Розшифровувалось це так: Йозеф Маєр, лейтенант запасу, кавалер ордена Залізного Хреста першого і другого ступеня. Очевидно, Маєр не міг про це забути, це затруювало його останні дні. У Першу світову він був на фронті; став офіцером і отримав відзнаки, а позаяк був євреєм, то мав зробити для цього вдвічі більше, ніж будь-хто інший. А згодом, позаяк був євреєм, його заарештували і знищили, як блощицю. Він був переконаний: щодо нього чиниться більша несправедливість, ніж до інших, саме через його заслуги в армії. Він помилявся. Йому випала

просто важча смерть. Несправедливість була не в літерах, які він приписав до свого імені. Вони були лише жалюгідною іронією.

Прямокутник сонця рухався далі. Хаїм, Рубен і Мойше Вольф, по яких він ковзнув вершечком, знову зникли в темряві. На світло впливли два нові написи. Один складався лише з двох літер: Ф. М. Той, хто надряпав їх цвяхом на стіні, не надавав собі такого великого значення, як лейтенант Маєр. Навіть власне ім'я стало йому майже байдужим, але сходити зі світу, не залишивши й знака по собі, він не хотів. А нижче було повне ім'я, написане олівцем: Тев'є Ляйбеш зі своїми. Поруч, поспіхом, початок єврейської молитви кадїш: *Jis gadal*.

509 знав, що за кілька хвилин світло дійде до іншого затертого напису: «Напишіть Леї Занд – Нью-Йорк». Назву вулиці годі було відчитати, далі йшло «Бать...», тоді був кусень, де дерево прогнило, а потім виднілося «помер. Шукайте Лео». Виглядало, що Лео врятувався; але той, хто писав, даремно старався. Жоден із численних в'язнів барака ніколи б не повідомив Лею Занд у Нью-Йорку. Живим звідси не вийшов ніхто.

509 дивився на стіну відсутнім поглядом. Поляк Зільбер, ще коли лежав тут з кровотечею в кишках, назвав її стіною плачу. Більшість імен він знав напам'ять і на початках навіть бився об заклад, яке ім'я з'явиться у світлі першим. Незабаром Зільбер помер, а імена у сонячні дні й далі привидами прокидалися до життя і знову губились у темряві. Влітку, коли сонце стояло вище, на світ божий з'являлися імена, написані нижче, а взимку прямокутник світла з'являв поглядам імена, написані вгорі. Та було й багато інших, російських, польських, єврейських імен, яких світло ніколи не сягало. Барак зводили так швидко, що есесівці не потурбувалися, аби стіни відчистили від написів. В'язнів це теж не обходило, байдуже їм було і до літер на темних закутках стін. Ніхто не хотів бути таким дурним, щоб жертвувати дорогоцінним сірником, аби зневіритися ще більше.

509 відвернувся. Не хотів зараз це бачити. Раптово він відчув себе самотнім, самотнім в особливий спосіб; так, наче інші стали для

нього чужими і вони більше не розумілися. Він хвилю вагався, але таки не витримав. Пробрався до дверей і виповз назовні. Тепер на ньому було лише власне лахміття, і 509 одразу змерз. Надворі він випростався, сперся на стіну барака і поглянув на місто. Не знав чому, але бути на чотирьох більше не хотів, йому хотілося стояти. Вартові ще не повернулися. Нагляд тут ніколи не був надто суворим: той, хто заледве ходив, не міг утекти. 509 стояв на правому куті барака. Табір мав форму дуги, що повторювала вигин пагорбів, і звідси він міг бачити не лише місто, а й казарми СС. Вони були ззовні, за колючим дротом і смугою ще безлистих дерев. Перед казармами туди-сюди бігали есесівці. Інші стояли групами і схвильовано дивилися в бік міста. На гору виїхав великий сірий автомобіль. Він зупинився перед мешканням коменданта, що жив поблизу. Нойбауер уже чекав на вулиці, він сів у машину, та рвучко рушила з місця і помчала геть. Ще з часів табору праці 509 знав, що в коменданта у місті є будинок, де живе його сім'я. Він зосереджено слідкував за машиною і не помітив, що хтось тихо скрадався між бараками. Це був Гандке, старший по 22-му бараку, коренастий чоловік, який носив взуття на гумовій підосві. Він мав зелену нашивку кримінальника. Зазвичай Гандке нікого не чіпав, та коли на нього находило, міг покалічити, що вже з багатьма і сталося.

Він наближався. 509 іще міг спробувати втекти, щойно побачив старшого, вияв страху зазвичай задовольняв примітивне бажання Гандке домінувати, але 509 цього не зробив. Він залишився стояти на місці.

– Що ти тут робиш?

– Нічого.

– Ага, нічого. – Гандке плюнув 509 під ноги. – Ти, гівноїд! Замріявся тут? – Його світлі брови здійнялися. – Не напружуйся! Нікуди ви звідси не подінетесь, вас, собак політичних, першими випустять через трубу.

Він знову плюнув і пішов геть. 509 затримав подих, йому на мить потемніло в очах, наче опустилася чорна завіса. Гандке терпіти його

не міг, і 509 намагався не потрапляти йому на очі. А цього разу лишився стояти як вкопаний. Спостерігав за ним, поки той не зник за вбиральнею. Погроза його не злякала, погрози були у таборі буденністю. Він думав лише про те, що ховалося за нею. Отже, Гандке теж щось відчув. Інакше він би такого не говорив. Можливо, він навіть почув щось від СС. 509 глибоко дихав. Він таки не йолоп.

Знову подивився на місто. Дим тепер щільно висів над дахами. Дзвінки пожежників було заледве чути. З вокзалу долиняло нерегулярне гупання, наче там вибухали боєприпаси. Машина коменданта табору так рвучко увійшла в поворот, що її аж занесло. 509 побачив це, і раптом його обличчя ворухнулося, він усміхнувся, а тоді засміявся. Він сміявся, сміявся беззвучно, надривно, вже й не пригадував, коли сміявся востаннє, не міг зупинитися. Це був невеселий сміх, він, сміючись, обережно озирнувся довкола, підняв свій знесилений кулак, потрусив ним і сміявся далі, аж доки тяжкий напад кашлю не кинув його на землю.

3

«Мерседес» стрімко спускався в долину. Оберштурмбанфюрер Нойбауер, огрядний чоловік із заплилим обличчям любителя пива, сидів поруч із водієм. Білі рукавиці на його широких долонях світилися на сонці. Він помітив це і зняв їх. «Сельма, – думав він, – Фрея! Будинок!» Ніхто не взяв слухавки.

– Ну ж бо, – командував він, – жени, Альфреде! Швидше, швидше!

У передмісті вони відчули запах паленого. Просувалися далі, а сморід ставав дедалі нестерпнішим, щільно огортав місто і дер горло. Перші кратери від бомб трапилися їм на Ноєр Маркт. Ощадкаса лежала в руїнах і горіла. Пожежники намагалися врятувати сусідні будинки, але надто тонкі струмені води мало чим могли зарадити. Кратер посеред площі смердів сіркою і кислотою, шлунок Нойбауера зсудомило.

– Альфреде, жени через Гакенштрассе! – вигукнув він. – Тут ми не проїдемо!

Шофер розвернувся. Авто робило великий гак південною частиною міста. Тут будинки з невеличкими садками мирно ніжилися у променях сонця. Дув північний вітер, повітря було чисте й прозоре. Щойно вони опинилися на іншому березі ріки, знову з'явився горілий запах, він посилювався і врешті висів над вулицями, мов важкий осінній туман.

Нойбауер посмикував свої коротко, як у фюрера, підстрижені вусики. Колись вони були вправно закручені догори, як у Вільгельма II. «Кляті спазми в шлунку! Сельма! Фрея! Чудовий будинок!» І живіт, і груди – все стало шлунком.

Об'їжджати довелося ще двічі. В одному місці дорогу перегородив розбомблений магазин меблів. Фасад обвалився, частина меблів іще була на поверхах, решта розлетілася на всі боки і горіла на уламках стін. Потім була перукарня, тут на руїнах плавилися викинуті вибуховою хвилею воскові манекени.

Врешті машина звернула на Лібігштрассе. Нойбауер вихилився з авто. Ось він, його будинок! Квітник перед хатою! На газоні теракотовий гном і такса з червоної порцеляни. Неушкоджені! Всі шибки цілі! Шлунок відпустило. Він піднявся сходами і прочинив двері. «Пощастило, – подумав він. – Пронесло, але ж так і має бути!» З якого дива саме йому мало б щось статися?

Він повісив фуражку на оленячі роги і зайшов у вітальню.

– Сельмо! Фреє! Де ви?

Ніхто не озивався. Нойбауер перетнув кімнату і рвучко прочинив вікно. В саду за будинком працювали двоє російських полонених. Вони на мить підняли очі й квапно знову взялися до роботи.

– Гей ви, більшовики!

Один росіянин припинив копати.

– Де моя сім'я? – прокричав Нойбауер.

Чоловік відповів російською.

– Покинь свою собачу мову, кретине! Ти знаєш німецьку! Може, вийти і навчити тебе?

Росіянин витріщився на нього.

– Ваша дружина в підвалі, – промовив хтось за спиною Нойбауера.

Він обернувся. Це була служниця.

– В підвалі? Ну так, звісно. А де були ви?

– На вулиці, виходила лише на мить! – Дівчина стояла в дверях, обличчя розпашіле, очі блищать, ніби прийшла з весілля.

– Кажуть, вже сто загиблих, – торохкотіла вона. – На вокзалі, мідному заводі, в церкві.

– Тихо! – перебив її Нойбауер. – Хто каже?

– Люди на вулиці.

– Хто конкретно? – Нойбауер зробив крок вперед. – Антидержавні промови! Хто це сказав?

Дівчина відступила.

– На вулиці, не я, хтось, всі...

– Зрадники! Покидьки! – Нойбауер шаленів. Врешті з'явилася нагода спустити гнів. – Банда! Свині! Аби лиш поскиглили! А ви? Що вам треба на вулиці?

– Мені? Нічого.

– Втекли зі служби? Розносите плітки і брехні! Ми про все довідаємось! Ми наведемо лад! Жорстко наведемо! Марш на кухню!

Дівчина побігла до роботи. Нойбауер засопів і зачинив вікно. «Минулося, – подумав він. – Звісно, вони в підвалі. Міг би й здогадатись». Він витягнув сигару і закурив. Тоді розгладив кітель, напнув груди, подивився в дзеркало і спустився вниз.

Його дружина і донька сиділи в одному шезлонзі під стіною. Над ними в широкій золотій рамі висів кольоровий портрет фюрера. У 1940 році підвал переобладнали у бомбосховище. Нойбауер будував його, аби лише продемонструвати патріотизм і стати зразком для інших. Ніхто ніколи серйозно не думав, що Німеччину бомбардуватимуть. Герінг урочисто пообіцяв: якщо за наявності Люфтваффе ворожа авіація зважиться на авіаудари, то з цього моменту кожен зможе називати його Маєр; це запевнення переконало кожного чесного німця. На жаль, не так сталося, як гадалося. Типовий приклад підступності плутократів та євреїв – вдавати з себе слабших, ніж вони є насправді.

– Бруно! – Сельма Нойбауер підвелася і почала схлипувати. Це була товста блондинка в халаті лососевого кольору з мереживного французького шовку. В 1941 році Нойбауер привіз його з відпустки в Парижі. Її щоки двигтіли, а замалий рот жував слова.

– Вже все, минулося. Заспокойся, Сельмо.

– Минулося? – Вона жувала слова, наче їла великий кьонігсберзький биток. – Але чи надовго?

– Назавжди. Їх немає. Напад відбито. Вони більше не повернуться.

Сельма Нойбауер щільніше загорнула халат на грудях.

– Хто сказав, Бруно? З чого ти це взяв?

– Ми збили принаймні половину. Вони не наважаться повернутися.

– Звідки ти знаєш?

– Знаю, і все. Цього разу вони заскочили нас зненацька. Надалі ми краще пильнуватимемо і будемо готові.

Жінка припинила жувати.

– Це все? – спитала вона. – Це все, що ти можеш нам сказати?

– А тобі цього мало? – Нойбауер знав, що його слів було недостатньо, а тому різко відповів запитанням на запитання.

Дружина витріщилась на нього водянистими світло-блакитними очима.

– Так! – раптом завищала вона. – Мало! Це просто балачки! Порожній звук! Ми вже всяке чули! Спершу нам розповідали, що ми такі сильні, що ворожі літаки не наслідяться з'явитися в небі над Німеччиною, а вони таки з'явилися. Тоді казали, що вони більше не повернуться, бо віднині ми збиватимемо їх усіх іще на кордоні, натомість їх прилітає вдсятеро більше, а тривога не припиняється. І ось врешті вони дісталися до нас тут, а тоді приходиш ти і самовдоволено заявляєш, що вони не повернуться, що ми їм покажемо! Як нормальна людина має в таке повірити?

– Сельмо! – Нойбауер мимовільно кинув погляд на портрет фюрера, підскочив до дверей і затраснув їх.

– Прокляття! Опануй себе! – шипів він. – Ти що, здуріла, кричиш як навіжена. Хочеш біду накликати на наші голови?

Він стояв впритул до неї. З-за її товстих плечей відважними очима фюрер і далі дивився на ландшафт Берхтесгадена. На мить Нойбауер майже повірив, що він усе чув.

Сельма фюрера не бачила.

– Здуріла?! – верещала вона. – Хто тут здурів? Не я точно. Ми чудово жили до війни, а зараз? Зараз що? Цікаво, хто тут здурів?

Нойбауер вхопив її обома руками за плечі й затряс так, що голова метлялась туди-сюди і вона не могла більше кричати. Зачіска розсипалася, кілька гребінців випало, вона захлинулася й закашлялась. Тоді відпустив, жінка мішком впала на шезлонг.

– Що з нею? – спитав у доньки.

- Нічого такого. Мама дуже схвильована.
- Чого? Нічого ж не сталося.
- Нічого не сталося?! – знову заголосила жінка. – Звісно, з тобою там нагорі нічого не сталося! Але ми тут самі...
- Прокляття! Тихіше! Чого верещиш?! Невже я для того п'ятнадцять років пахав як віл, аби ти своїм вереском вмиє все зруйнувала? Думаєш, мало охочих забрати моє місце?
- Тату, це перше бомбардування, – спокійно сказала Фрея Нойбауер. – Досі тут були лише повітряні тривоги. Мама призвичаїться.
- Перше? Звичайно ж перше! Ми мали б тішитися, що поки нічого такого не траплялося, а не викрикнути дурниці.
- Мама знервувалася, але вона звикне.
- Знервувалася?! – Спокій доньки дратував Нойбауера. – А хто не нервовий? Думаєш, я не знервувався? Треба вміти себе опанувати. Інакше чим то все скінчиться?
- Тим самим! – Його дружина сміялася. Лежала на шезлонзі, ноги, взуті в рожеві шовкові капці, розкинулися. Їй здавалося, що рожеве і шовк – це дуже вишукано. – Нервова! Звикне! Тобі добре казати!
- Мені добре? Чого це?
- Бо тобі ніщо не загрожує.
- Що?!
- Тобі ніщо не загрожує. А ми тут сидимо в пастці.
- Це вершина глупства! Тут всі рівні. То чому зі мною нічого не може статися?
- Бо ти в тому твоєму таборі нагорі в безпеці.
- Що? – Нойбауер кинув сигару на підлогу і розтопав її. – В нас немає таких підвалів, як цей. – Це була брехня.
- Бо вам вони і не потрібні. Ви ж за межами міста.
- Наче це має значення! Бомбам однаково, куди падати.
- Табір ніхто не бомбардуватиме.
- Так? Це щось нове. Звідки ти знаєш? Може, американці розкидали з повітря листівки? Чи тебе особисто повідомили по

радіо?

Нойбауер подивився на доньку. Сподівався, їй сподобається жарт. Але Фрея перебирала китиці плюшевого обруса на столі поруч із шезлонгом. Натомість обізвалася дружина.

– Своїх вони не бомбардуватимуть.

– Маячня! В нас нема жодного американця, жодного англійця. Лише росіяни, поляки, балканська наволоч, німці – вороги батьківщини, євреї, зрадники і кримінальні злочинці.

– Росіян, поляків і євреїв вони не бомбардуватимуть, – вперлася Сельма.

Нойбауер різко обернувся.

– Ти добре поінформована, – тихо і дуже роздратовано сказав він. – Зараз я тобі скажу щось важливе. Вони не мають поняття, що там нагорі за табір, зрозуміла? Вони бачать лише бараки і спокійно можуть вважати, що це бараки військових. Бачать казарми. Наші казарми СС. Бачать споруди, де працюють люди. Це для них фабрики, а отже – цілі. Там, нагорі, у сто разів небезпечніше, ніж тут. Тому я й не хотів, щоби ви там жили. Тут, у долині, немає поруч жодної фабрики і жодної казарми. Второпала врешті-решт?

– Ні.

Нойбауер втупився поглядом у дружину. Такою він Сельму не бачив іще ніколи і не розумів, що з нею діється. Це не могло бути просто зі страху. Йому раптом здалося, ніби сім'я від нього відвернулася, ще й у момент, коли вони мали б стояти один за одного. Він знову роздратовано подивився на доньку.

– А ти? – запитав. – Що ти про це думаєш? Чого сидиш, мов води в рот набрала?

Фрея Нойбауер встала. Худа двадцятирічна дівчина з жовтуватим обличчям і опуклим чолом не була схожа ні на батька, ні на матір.

– Я думаю, мама вже заспокоїлась, – сказала вона.

– Що?

– Думаю, вже заспокоїлась.

Нойбауер мовчки тримав паузу. Чекав, чи дружина щось скаже.

– От і добре, – підсумував він.

– Може, підемо нагору? – спитала Фрея.

Нойбауер кинув на Сельму недовірливий погляд. Він у ній сумнівався. Мусить їй пояснити, щоб у жодному разі ні з ким не розмовляла. Навіть зі служницею. Передовсім з нею. Донька його випередила:

– Тату, нагорі буде краще, більше повітря.

Нойбауер досі вагався. «Лежить, як мішок борошна, – подумав він. – Чого вона досі не скаже нічого путнього?»

– Мені треба в ратушу. На шосту. Телефонував Дітц, маємо обговорити ситуацію.

– Все буде добре, тату. Все гаразд. Ми ще маємо приготувати вечерю.

– От і чудово.

Нойбауерові полегшало. Принаймні донька зберегла світлу голову, на неї можна покластися. Його плоть і кров. Він наблизився до дружини.

– Гаразд, Сельмо, забудьмо про це, добре? Всяке буває; врешті, яке це має значення?

Він подивився на неї з холодною усмішкою.

– То як? – повторив він.

Дружина не відповіла. Він обійняв її товсті плечі і погладив.

– Тоді йдіть і зготуйте вечерю, обов'язково щось смачне, нині ми досить натерпілися.

Сельма байдуже кивнула.

– Оце я розумію. – Нойбауер бачив, що справді минулося.

Донька була права. Сельма вже не городитиме дурниць.

– Дівчата, зготуйте щось смачнюще. Сельмочко, я ж роблю все лише заради вас, щоб будинок був гарний, з міцним підвалом та гарним садочком і ви не мусили жити поруч із тими брудними бандитами. Я ж щотижня ночую з вами кілька ночей, ми одна команда і мусимо триматися разом. Придумайте на вечерю щось

особливе, покладаюся на ваш смак. І принесіть з підвалу пляшку французького шампанського, гаразд? У нас же його ще досить?

– Так, – відповіла дружина, – шампанського в нас досить.

– І ще одне, – різко мовив групенфюрер Дітц. – До мене дійшли чутки, що деякі панове мають намір відіслати свої родини на село. Це правда?

Усі мовчали.

– Про це не може бути й мови, я цього не допущу. Ми офіцери СС і повинні бути зразком. Якщо ми почнемо вивозити свої родини з міста до загального наказу про евакуацію, це можуть хибно витлумачити. Цим негайно скористаються скиглії і критиканти. Тому я вимагаю, аби без мого відома нічого подібного не відбувалося.

Високий і стрункий, він стояв у своїй елегантній уніформі і дивився на групу. Кожен мав рішучий і невинний вигляд. Про евакуацію сімей думали майже всі, але ніхто не виказав себе навіть поглядом. Кожен думав те саме: Дітцові добре, його родини в місті немає. Він із Саксонії, і єдина його турбота – виглядати мов справжній прусський гвардійський офіцер. Це було дуже просто. Коли не йдеться про тебе, можна з великим запалом роздавати розпорядження і накази.

– У мене все, панове, – сказав Дітц. – Дозволю собі нагадати: наша найновіша таємна зброя вже поставлена на конвеєр. Бомби V-1 проти неї безсилі, якими б дієвими вони не були. Лондон лежить у руїнах. Англія під постійним обстрілом. Ми утримуємо головні порти Франції. Армія загарбників має величезні проблеми з постачанням. Контратака виштовхне ворога в море, її саме готують. Ми накопичили величезні резерви. А наша нова зброя – докладніше про неї сказати не можу, але знаю з найвищих компетентних джерел, за три місяці перемога буде за нами. Мусимо протриматися три місяці. – Він викинув руку вперед. – До роботи! Хайль Гітлер!

– Хайль Гітлер! – прогрімала група.

Нойбауер вийшов із ратуші. «Про Росію не сказав ні слова, – подумав він. – І про Райн. Не згадав прорив Західного валу. Протриматися – йому легко говорити. За душею нічого. Фанатик. У нього, на відміну від мене, немає магазину біля вокзалу. І частки в меллернській газеті. Навіть землі нема. А у мене все це є. Якщо все злетить в повітря, хто мені це відшкодує?»

Раптом вулиця заповнилася людьми. На площу перед ратушею набилася маса народу. На зовнішніх сходах змонтували мікрофон, мав виступати Дітц. З фасаду на натовп дивилися усміхнені кам'яні обличчя Карла Великого і Гайнріха Лева. Нойбауер сів у «мерседес».

– Альфреде, жени на Герман-Герінг-штрассе.

Універмаг Нойбауера був на розі Герман-Герінг-штрассе і Фрідріхсаллеє. Велика споруда з магазином модного одягу на першому поверсі. Два верхні поверхи займали бюро.

Нойбауер скомандував зупинитися і пішов оглянути будинок. Постраждали лише дві вітрини. Він здійняв погляд на бюро, ті були затягнуті димом зруйнованого вокзалу, але його приміщення не горіли. Хіба вилетіло кілька шибок, ото й уся шкода.

Він зупинився перед будинком. «Двісті тисяч марок, не менше, може, й більше, – подумав собі. – А заплатив я п'ять тисяч. У 1933 році це належало євреєві Йозефу Блянку. Він хотів сто тисяч, розпачав, що ціна й так надто низька, і дешевше продавати відмовлявся. Після чотирнадцяти днів у концентраційному таборі погодився на п'ять тисяч. Я вчинив гідно, – думав Нойбауер. – Міг же отримати і безкоштовно. Після того як з ним розважилося СС, Блянк був готовий подарувати мені той універмаг. А я заплатив п'ять тисяч. Добрі гроші. Звичайно, не одразу, тоді в мене ще не було такої суми. Я заплатив, щойно отримав перші орендні виплати. Блянк погодився і на це. Добровільний, офіційний продаж з нотаріальним посвідченням». Йозеф Блянк нещасливо впав у таборі, втратив око, зламав руку і дуже побився – прикрий збіг обставин. Люди з плоскостопістю легко втрачають рівновагу. Нойбауер про це не просив, його навіть не було при цьому. Він лише наказав взяти

Блянка під варту, аби той не постраждав від надто завзятих есесівців. Усе решта було з руки керівника табору Вебера.

Він розвернувся. І що йому до минулого? Це ж давно забута справа. Треба було жити. Якби будинок купив не він, це зробив би інший партієць. І заплатив би ще менше. А може, й забрав би задурно. Він діяв легально, в межах закону. Сам фюрер казав, що його вірні прибічники мусять бути винагороджені. І що він, Бруно Нойбауер, здобув порівняно з високими чинами? Герінгом, наприклад, чи Шпрінгером, гауляйтером, який з готельного портьє перетворився на мільйонера? Нойбауер не грабував, він лише дешево купив. Він чистий, має квитанції й нотаріальні документи.

Над вокзалом здійнявся вогонь. Почулися вибухи. Напевно, вагони з боєприпасами. На стінах дому застрибали червоні відблиски полум'я, здавалося, наче будинок вкрився кривавим потом. «Безглуздя, – подумав Нойбауер. – Я просто перехвилювався. Про адвокатів-євреїв, яких вигнали з будинку, давно всі забули!»

Він сів у машину. Близькість до вокзалу – чудово для ведення справ, але надто небезпечно під час бомбардувань, є чого хвилюватися.

– На Гроссе-штрассе, Альфреде!

Будинок редакції меллернської газети не постраждав взагалі. Про це Нойбауер уже довідався телефоном. Саме готували екстрений випуск. Тираж розходився блискавично, його буквально виривали в продавців із рук. Нойбауер бачив, як зникають білі упаковки газет. З кожної він отримував один пфеніг. На роверах приїздили продавці за новими пачками газет і миттю зникали. Екстрені випуски приносили додатковий дохід. Кожен продавець забирав принаймні двісті примірників. Нойбауер нарахував сімнадцять розповсюджувачів. Отже, це тридцять чотири додаткові марки, хоч якась приємність у всій цій ситуації. За ці кошти він зможе покрити частину видатків за вибиті шибки й вітрини. Хоча вони ж застраховані. Звісно, якщо страховка заплатить. Себто якщо зможе

заплатити, зважаючи на масштаби руйнувань. Вони заплатять! Йому так точно. Отже, тридцять чотири марки – це чистий прибуток.

Він купив одну з газет. Там уже було коротке звернення Дітца. Швидко спрацювали. А ще повідомлення про два збиті літаки над містом і половину збитих літаків над Мінденом, Оснабрюком та Ганновером. Стаття Геббельса про нелюдське дикунство бомбардувань мирних німецьких міст. Кілька гасел фюрера. Повідомлення про те, що «Гітлер'юґенд» шукає льотчиків, які вистрибнули з парашутом. Нойбауер викинув газету і зайшов у магазин сигар на розі.

– Три «Дойче Вахт», – замовив він.

Продавець подав скриньку з сигарами. Нойбауер з байдужим виглядом обрав три штуки. Вони були паскудні, саме букове листя. Вдома у нього значно кращі, імпорт з Парижа та Голландії. «Дойче Вахт» він замовив лише тому, що це його магазин. До приходу до влади НСДАП тютюнова крамниця належала фірмі «Лессер і Захт» – євреям-визискувачам. Крамницю відібрав штурмфюрер Фрайберґ, і до 1936 року вона була у його власності. Золота жила. Нойбауер відкусив кінчик «Дойче Вахт». Хіба він винен, що Фрайберґ напився і вдався до критики фюрера? Нойбауер, як відданий член партії, мусив доповісти про ці зрадницькі зауваження. Незадовго після того Фрайберґ зник, а Нойбауер купив магазин у його вдови. Зробив дружню послугу. Радив їй позбутися крамниці якнайшвидше, бо мав інформацію, що власність її чоловіка мають конфіскувати. Гроші – це не магазин, їх сховати легше. Вона була вдячна і продала крамницю. За чверть ціни, звісно. Нойбауер пояснив їй, що більше заплатити не може, а справу треба залагодити швидко. Вона все зрозуміла. Конфіскації так і не було. Але він і на це мав пояснення: зробив усе, що міг, аби гроші залишились їй. Він вчинив порядно. Обов'язок є обов'язок, а крамницю і справді могли конфіскувати. Окрім того, вдова не могла б керувати магазином, її просто викинули б на вулицю.

Нойбауер витяг сигару з рота. Нею годі було затягтися. Справжній непотріб. Але люди за таке платять. Шаленіють за всім, що димить. Якби не карткова система, можна було б заробити у десять разів більше. Він іще раз поглянув на магазин. Пощастило, вцілів. Сплюнув, у роті раптом з'явився поганий присмак. Певно, сигара чи, може, щось інше? Що б то могло бути? Нерви? І чого він пригадав усі ці історії? Отой весь старий, давно забутий мотлох. Він викинув сигару, а дві інші, щойно сів у машину, віддав водієві.

– Альфреде, це тобі, посмакуєш увечері. А тепер їдьмо подивимося на сад.

Сад був великою гордістю Нойбауера. Здоровецька ділянка на межі міста. Більша частина зайнята овочами і фруктами, до того квітник і стайня. Порядок тут підтримували кілька російських полонених із табору, вони працювали безкоштовно і, власне, мали б доплачувати Нойбауеру. Замість пахати по дванадцять-п'ятнадцять годин у плавильні міді вони насолоджувалися свіжим повітрям і легкою роботою.

На сад спускалися сутінки. У чистому небі над яблунями висів місяць. Повітря пахло свіжоскопаною землею. В борознах проростали перші зелені паростки, на фруктових деревах набубнявіли липкі бруньки. Маленька японська вишня, яка зимувала в оранжереї, вкрилася вуаллю делікатних блідо-рожевих квітів.

Росіяни працювали на протилежному боці ділянки. Нойбауер бачив їхні темні зігнуті спini, бачив силует наглядача і його зброю, штик якої стримів у небо. Наглядач тут був лише задля дотримання правил, росіяни не намагалися втекти. Куди б вони поділися у своїх уніформах і без знання мови? З крематорію вони принесли паперовий мішок із попелом і підсипали його в борозни. Зараз обробляли грядки з полуницею і спаржею – Нойбауер їх дуже любив, вони ніколи йому не набридали. У мішку був попел шістдесяти людей, а серед них – дванадцятьох дітей.

У сливово-синіх ранніх сутінках тьмяно світилися перші примули і нарциси. Вони росли в оранжереї коло південної стіни. Нойбауер

відчинив віконце і нахилився. Нарциси не пахли. Натомість пахло фіалками, які сховала темрява. Він глибоко вдихнув. Це його сад. Він сам заплатив за нього. Старомодно і чесно. Повну ціну. Сад він ні в кого не відбирав. Це його місце. Місце, де він ставав людиною після тяжкої служби на благо батьківщини і після всіх турбот про сім'ю. Глибоко вдоволений, він роззирнувся. Поглянув на альтанку, сховану в кущах жимолості і пагонах в'юнкої троянди, на живопліт з букшпану, на штучний туфовий грот, на куці бузку, вдихав терпке повітря, в якому вже чулася весна. Ніжно торкав рукою обгорнуті соломою стовбури персиків і груш, а тоді відчинив двері стайні.

Він не пішов до курей, які куняли на сідалах, мов старі баби, не пішов до молодих свинок, що мирно спали в соломі, він рушив до кроликів. У Нойбауера були білі й сірі ангорські кролики з довгою шовковистою шерстю. Коли він ввімкнув світло, вони повільно прокидалися зі сну. Просунув палець крізь сітку і погладив кролика. Хутро м'якше за будь-що, чого він торкався. Взяв з кошика капустяне листя і порізаний буряк, кинув у клітки. Кролі наблизилися і рожевими писочками почали повільно їсти.

– Мукі, – покликав він, – ходи сюди, Мукі.

Тепло стайні заколисувало, мов далекий сон. Запах тварин повертав забуту невинність. Маленький світ в собі, майже вегетативне існування, далеко від бомб, інтриг і боротьби за виживання, – капустяне листя і буряки, пухнасте зачаття, стрижка і народження нового життя. Нойбауер продавав вовну, але ніколи не вбив жодної тварини.

– Мукі, – знову покликав він.

Великий білий самець ніжними губами взяв з його руки листок капусти. Червоні очі сяяли, мов світлі рубіни. Нойбауер почував йому шию. Коли він зігнувся, чоботи заскрипіли. Що сказала Сельма? В безпеці? Що там у таборі ми в безпеці? Чи хоч хтось у безпеці? Коли і де взагалі було безпечно? Він просунув іще капусти через сітку. «Дванадцять років, – подумав він. – До того як ми захопили владу, я був поштовим службовцем із зарплатнею двісті марок на

місяць. Ні життя, ні смерті. Тепер у мене є певні статки, і я не хочу їх втратити».

Він подивився в червоні очі кроля. Сьогодні все склалося добре. Так має бути і надалі. Можливо, бомбардування було помилковим. Коли задіюють нові частини, таке трапляється. Місто не має важливого значення, інакше його спробували б знищити значно раніше. Нойбауер відчув, що заспокоюється.

– Мукі, – сказав він і подумав: у безпеці? Безперечно! Кому хочеться пропасти в останній момент?

4

– Свині смердючі! Ану ще раз, усе з початку!

Робітничі бригади Великого табору вишикувались на плацу шеренгами з десяти осіб по блоках. Уже стемніло, і в невиразному світлі в'язні у своїх смугастих робах виглядали як табун змордованих зебр.

Перекличка тривала вже більше години, але через бомбардування кількість і досі не сходилась. Бригади, які працювали в мідярні, втратили людей. Бомба потрапила в їхній відділ, кілька осіб загинули й отримали поранення. До того ж наглядачі СС відкрили вогонь по в'язнях, які бігали в пошуках укриття, бо вирішили, що ті хочуть втекти. Через стрілянину загинуло ще пів дюжини осіб.

Після бомбардування в'язні витягали з-під завалів своїх товаришів або те, що від них залишилось. Для переклички. Якою б малою не була ціна життя в'язня і хоч яким байдужим було ставлення есесівців – під час переклички кількість в'язнів мала відповідати спискам. Трупі бюрократію не лякали. Вони зібрали все, що змогли відшукати: хтось ніс руки, ноги чи відірвані голови. Нашвидкуруч змайстровані ноші використовували для транспортування поранених з розірваними животами і відірваними кінцівками. Легкопораним дістатися табору допомагали товариші, тягнучи їх на собі. Бинтів бракувало, їх ні з чого було робити. Тих, хто стікав кров'ю, попереув'язували дротами і шпагатами, поранені з розпоротими животами, яких несли на ношах, мусили тримати в руках власні кишки. На гору бригади заледве видряпалися. Дорогою померли ще двоє. Їх дотягли мертвими. Через це стався трафунок, у якому зганьбився шарфюрер Штайнбрернер. Коло вхідної брами, як завжди, стояв оркестр і грав «Фрідерікус Рекс». Наказали виконати парадний марш, і робітничі бригади, з рівнянням направо, викидаючи вперед ноги, промарширували повз СС-лагерфюрера Вебера та його штаб. Навіть важкопоранені на ношах обернули

голови праворуч і, хоч при смерті, намагалися виструнчитись. Не салютували лише мертві. Штайнбрєннер помітив, що один з в'язнів, якого тягли двоє, звисив голову. Він не догледів, що й ноги чоловіка волочилися, підскочив до нього і вдарив револьвером межі очі. Молодий і завзятий Штайнбрєннер у поспіху вирішив, що чоловігя лише непритомний. Удар відкинув голову мертвого назад, а нижня щелепа відвисла; усе це виглядало так, наче закривавлений рот останнім гротескним рухом черепа намагається вихопити револьвер. Решта есесівців ледь не луснула зі сміху, а Штайнбрєннер осатанів, бо щойно втратив частину свого рєнومه, яке здобув завдяки ін'єкції соляної кислоти Йоєлєві Бухсбауму. Тепер доведеться чекати наступної нагоди, аби знову себе показати.

Марш із мідярні до табору тривав довго, і перекличка почалася пізніше, ніж звичайно. Загиблих і поранених, як завжди, розклали в по-військовому строгому порядку, так, аби й вони були в шеренгах свого блоку. Навіть важкопоранені не були винятком, їх не поклали в лазарет і не перев'язали; перекличка – ось що мало значення.

– Ну ж бо! Ще раз! Якщо й цього разу не збіжиться, ми допоможемо!

Есесівець Вебер, начальник табору, сидів верхи на дерев'яному стільці, який йому винесли на плац. Тридцятип'ятирічний чоловік середнього зросту і міцної статури. Широке смугле обличчя зі шрамом від лівого кутика рота вниз через підборіддя – згадка про сутичку з парамілітарною організацією ваймарських соціал-демократів у 1929 році. Вебер сперся на спинку крісла і знуджено дивився, як між в'язнями збуджено бігають есесівці, капо і старости блоків, викрикують і б'ють усіх без розбору. Старости пітніли і наказували рахувати наново. Лунали монотонні голоси: один-два-три. Плутанина виникла через розшматовані тіла в мідярні. В'язні доклали всіх зусиль, аби позбирати голови, руки і ноги, але всього таки не знайшли. Як би не рахували, виходило, що двох людей бракує.

У сутінках через окремі кавалки тіл між бригадами виникла суперечка, особливо бажаними були, звісно, голови. Кожен блок прагнув бути на перекличці повним складом, аби уникнути важкого покарання за некомплектність. За закривавлені куски плоті зчинилися штовханина й галас, аж поки не пролунала команда «Струнко!». Старости блоків нічого не могли вдіяти у цій колотнечі – двох тіл таки бракувало. Можливо, їх розірвало бомбою на дрібні кавалки, які опинилися за муром або лежали розкидані на дахах мідярні.

Веберові відрапортували:

– Тепер бракує лише півтора тіла. Росіяни мали три ноги на одного, а в поляків була одна зайва рука.

Вебер позіхнув.

– А тепер визначте за прізвищами, кого саме бракує.

Рядами в'язнів прокотилося ледь помітне хвилювання. Поіменна перекличка означала, що стояти доведеться ще як мінімум годину-дві, а може, й довше: оскільки росіяни і поляки не розуміли німецької, в них вічно виходила плутанина з прізвищами. Перекличка почалася. Голоси тремтіли, тоді чулися лайка й удари. Есесівці були знервовані і товкли всіх, бо гаяли свій вільний час. Капо і старости лупили через страх. Люди втрачали рівновагу й падали, під пораненими поволі розливалися чорні калюжі крові. Їхні сірі обличчя загострювались і в густих сутінках ставали мерехтливим знаменням смерті. Вони сумирно дивилися з землі на товаришів, які стояли струнко і не сміли допомогти. Для декого цей ліс брудних смугастих ніг був останнім, що вони бачили на цьому світі.

У небі над крематорієм зійшов місяць. Він висів в імлистому повітрі просто за димарем, і в місячному сяйві здавалося, наче в печах спалюють духів, а з комина виривається холодне полум'я. А тоді місяць визирнув над димарем і скидався на міномет, що вистрілює в небо червону кулю.

У першій десятці 13-го блоку стояв ув'язнений Гольдштайн. Він був останнім у лівому крилі, поруч з ним лежали поранені й загиблі з

його блоку. Серед поранених був його друг Шеллер. Він лежав одразу поруч із ним. Краєм ока Гольдштайн помітив, що чорна пляма під пошматованою ногою Шеллера швидко збільшується. Благенька пов'язка розв'язалася, Шеллер стікав кров'ю. Гольдштайн штурхнув свого сусіда Мюнцера і впав на бік, мов непритомний. Підлаштував так, що впав на Шеллера. Це було дуже небезпечно. Розлючений відповідальний за блок есесівець скаженим звіром бігав довкола рядів. Добрий копняк його важкого чобота у скроню міг спровадити бідолаху Гольдштайна на той світ. В'язні поруч стояли нерухомо, але спостерігали за тим, що діється. Блокфюрер разом зі старостою саме був на іншому кінці групи. Староста про щось повідомляв. Він також помітив Гольдштайнів маневр і намагався хоч трохи затримати шарфюрера.

Гольдштайн намацував шнур, яким була перемотана Шеллерова нога. Просто перед його очима була кров, він чув запах сирого м'яса.

– Облиш це, – прошепотів Шеллер.

Гольдштайн знайшов послаблений вузол і розв'язав його. Кров пішла ще сильніше.

– З такою ногою вони однаково мене ліквідують, – шепотів Шеллер.

Нога висіла на кількох сухожиллях і клаптях шкіри. Через падіння Гольдштайна вона посунулася і тепер лежала косо, з викрученою ступнею, наче мала третій суглоб. Гольдштайнові руки були вологі від крові, він зав'язав вузол, але шнурок знову зсунувся. Шеллер сіпнувся з болю.

– Облиш.

Гольдштайнові довелося знову розв'язувати гудз. Під пальцями він відчув осколки кості, порпався у слизькому м'ясі. Його занудило, він сковтнув, знайшов пов'язку, підтягнув її і заляк. Мюнцер штовхнув його ногу. Це був сигнал: наближався засапаний блокфюрер-есесівець.

– Знову якась сволота! З цим що вже сталось?

– Впав, пане шарфюрере! – Поруч стояв староста блоку. – Вставай, гнила падлюко! – закричав він на Гольдштайна і копнув його в ребра.

Копняк виглядав значно сильнішим, ніж був насправді. Староста блоку стримав його в останню мить. І копнув іще раз. Цим він запобіг ударам блокфюрера. Гольдштайн не ворушився. В обличчя йому була Шеллерова кров.

– Ну ж бо, ходімо! Хай лежить! – Блокфюрер пішов далі. – Прокляття, коли ж ми з цим покінчимо?

Староста поспішив за ним.

Гольдштайн почекав секунду, тоді вхопив пов'язку, стягнув її до купи, зав'язав і прилаштував на місце дерев'яну закрутку. Кров більше не бухала, лише сочилася. Гольдштайн обережно забрав руки. Пов'язка трималася міцно.

Перекличка закінчилася. погодилися на тому, що бракувало три чверті одного росіянина і верхньої половини в'язня Сібольські з п'ятого барака. Це було не зовсім точно. Руки Сібольські були. Але їх забрав 17-й барак і видав за рештки Йозефа Бінсванґерса, бо від нього самого не знайшли нічого. А двоє з 5-го барака вкрали нижню половину росіянина, якого там видали за Сібольські, адже ноги ідентифікувати доволі важко. На щастя, було ще кілька зайвих кавалків, які зарахували як чверть зниклого росіянина. Отже, вдалося-таки встановити, що в хаосі бомбардування не втік жоден в'язень. Але це не гарантувало, що в'язням дозволять розійтися, можливо, всім доведеться стояти на плацу до ранку, аби зранку відновити пошуки останків у мідярні, – кілька тижнів тому в'язні простояли на плацу два дні, поки не знайшовся труп самогубця. Вебер спокійно сидів на кріслі, підборіддя поклав на руки, сперті на спинку. Весь цей час він майже не рухався. Щойно йому повідомили результат, він повільно підвівся і потягнувся.

– Ну що, люди настоялися, їм потрібен рух. Вправи з географії!
Над плацом лунали команди:

– Руки за голову! Зігнути коліна! Жаб'ячі стрибки! Вперед! Стрибай!

Довгі ряди взялися до виконання команд. Застрибали вперед із зігнутими колінами. Місяць тим часом піднявся вище, став іще яснішим і освітлював частину плацу, решта його ховалася в тіні споруд. На землі лежали чіткі тіні крематорію, брами й навіть обриси шибениці.

– Стрибай назад!

Ряди застрибали з освітленої частини назад у темряву. Люди падали. Есесівці, капо і старости блоків побоями змушували їх рухатися далі. Човгання численних ніг глушило крики.

– Вперед! Назад! Вперед! Назад! Струнко!

Починався урок географії. В'язні мусили падати на землю, повзти, стрибком здійматися на ноги, знову падати і повзти далі. Таким чином землю на танцмайданчику вони вивчали до болю докладно. За короткий час плац безладно кишів купами великих смугастих личинок, які слабо скидалися на людей. Вони як могли намагалися захистити поранених, але через поспіх і страх це не завжди вдавалося.

За чверть години Вебер скомандував зупинитися. Але ці чверть години ледь не добили виснажених в'язнів. Довкола лежали ті, хто вже не міг поворухнутися.

– Шикуйсь по блоках!

Люди потяглися назад. Вони збирали лежачих і допомагали йти тим, хто ще міг стояти. Решту поскладали поруч із пораненими. У таборі запанувала тиша. Вебер зробив крок вперед і заговорив.

– Те, що ви зараз робили, було у ваших інтересах. Ви навчилися ховатися під час авіаударів. – Кілька есесівців загиготіли, Вебер зиркнув на них і продовжив: – Сьогодні ви на власному досвіді зрозуміли, наскільки нелюдський наш ворог. На Німеччину, яка завжди хотіла лише миру, брутально напали. Ворог, розбитий по всій лінії фронту, вдався в розпачі до найогиднішого засобу: всупереч міжнародному праву боягузливо бомбардує мирні німецькі міста.

Руйнує церкви й госпіталі. Вбиває безборонних жінок і дітей. Нічого іншого від цих недолюдків і дикунів ми й не очікували. Але наша відповідь не забариться. Рішенням керівництва табору відзавтра ви працюватимете ще більше. На роботи бригади вийдуть на годину раніше і почнуть розбирати завали. До наступних розпоряджень робочими тепер будуть і неділі. Євреї два дні не отримуватимуть хліба. Подякуйте за це ворогам-вбивцям.

Вебер замовк. Табір не ворушився. Чутно було, як на гору швидко виїздить важка машина. Це був «мерседес» Нойбауера.

– Співай! – скомандував Вебер. – «Deutschland, Deutschland über alles!»^[1]

В'язні почали не одразу, вони були заскочені. Останніми місяцями співати наказували зрідка, а якщо й доводилося, то це були народні пісні. Зазвичай команду співати віддавали під час побоїв. Поки одні кричали з болю, інші мусили співати ліричні куплети. Старий національний гімн з донацистських часів не наказували співати роками.

– Співати, свині!

Почав співати Мюнцер із 13-го блоку, інші вступили за ним. Хто не знав слів – вдавав. Головне, аби всі роти ворушилися.

– Чому? – прошепотів Мюнцер до свого сусіда Вернера, не обертаючи голови і вдаючи, що співає.

– Що?

Мелодія зійшла на тонкий хрип. Почали недостатньо низько, високі урочисті ноти останньої строфи голоси не витягували і фальшивили. Ще й повітря після вправ бракувало.

– Що це за завивання? – закричав заступник начальника табору. – Ще раз! Спочатку! Якщо і цього разу витимете, мов собаки, стоятимете тут усю ніч!

В'язні почали нижче, мелодія лягала краще.

– Що? – повторив Вернер.

– Чому саме «Deutschland, Deutschland über alles!»?

Вернер примружився.

– Може, після сьогоднішнього й самі не вірять у свої нацистські пісні, – проспівав він в такт.

В'язні дивилися перед себе. Вернер відчув, як у ньому здійснюється дивне напруження. Раптом йому здалося, що напруження це відчуває не лише він, що його відчуває Мюнцер; лежачи на землі, його відчуває Гольдштайн; відчувають і багато інших в'язнів, навіть СС його відчуває. Пісня раптово зазвучала інакше, ніж звичний спів в'язнів. Голосніше і майже виклично іронічно, і справа вже була не в тексті. «Сподіваюся, Вебер це не помітить, – подумав він, дивлячись на керівника табору, – інакше мертвих стане ще більше».

Гольдштайнове обличчя лежало на землі поруч із обличчям Шеллера. Шеллерові губи ворушилися, але Гольдштайн не міг розібрати, що той каже; він бачив напіврозплющені очі і здогадувався, про що йдеться.

– Дурниці, – сказав він. – У нас є капо в лазареті, він дасть цьому раду. Ти видряпаєшся.

Шеллер щось відповів.

– Не плещи дурниць! – крикнув йому Гольдштайн в надії перекричати шум. – Я сказав, ти видряпаєшся! – Він дивився на сіру пористу шкіру. – Тобі вони смертельний укол не зроблять, – заголосив він в такт гімну. – В лазареті в нас є своя людина, він підкупить лікаря!

– Увага!

Спів обірвався. На плацу з'явився комендант табору. Вебер відрапортував:

– Я виголосив дармоїдам проповідь і нагородив їх годиною понаднормових робіт.

Нойбауер не виявив зацікавлення, він принюхався і подивився у нічне небо.

– Як гадаєте, та наволоч вночі ще повернеться?

Вебер вишкірився:

– Згідно з останніми радіоповідомленнями, ми збили дев'яносто відсотків літаків.

Нойбауер жарту не оцінив. «Цьому втрачати нічого, – подумав він. – Ще один Дітц, найманець».

– Якщо ви закінчили, розпустіть людей, – невдоволено сказав він.

– Розійтися!

Блоки рушили до бараків. Мертвих і поранених тягли на собі. Перед тим як відправити в крематорій, мертвих треба було зареєструвати. Коли Вернер, Мюнцер і Гольдштайн прийшли забирати Шеллера, його обличчя загострилося, немов у гнома. Виглядало, що не переживе ночі. Під час уроку географії Гольдштайн дістав по носі, і щойно вони рушили – з носа потекла кров. На його підборідді в блідому світлі мерехтіла темна кривава пляма.

Вони звернули на вулицю, яка вела до їхнього барака. За рогом стало відчутно, що вітер з міста посилювався. Він приніс із собою дим палаючого міста. Обличчя в'язнів змінилися.

– Ви теж чуєте цей запах? – спитав Вернер.

– Так. – Мюнцер підняв голову.

На губах у Гольдштайна був солодкий присмак крові. Він сплюнув і спробував посмакувати дим відкритим ротом.

– Смердить так, ніби вже й тут горить.

– Точно.

Тепер вони навіть бачили дим. Мов легкий білий туман, він тягся вулицями з долини і незабаром вже висів між бараками. На мить Вернерові здалося дивним і майже неймовірним, що його не стримав колючий дріт, – тепер табір уже не видавався таким ізольованим і недоступним, як раніше.

Вони йшли вулицею догори, йшли крізь дим. Кроки ставали міцнішими, а плечі розправлялися. Шеллера несли дуже обережно. Гольдштайн схилився до нього.

– Принюхайся! Чуєш цей запах?! – мовив він тихо, розпачливо і благально, просто в загострене обличчя.

Але Шеллер давно знепритомнів.

5

Темний і смердючий барак. Світла вечорами не було вже давно.

– 509, – прошепотів Берґер, – з тобою хоче поговорити Ломанн.

– Невже вмирає?

– Ще ні.

509 вузьким проходом навпомацки пробрався до лежанки, поруч із якою слабо світився матовий прямокутник вікна.

– Ломанне?

Щось зашурхотіло.

– Берґер теж тут? – спитав Ломанн.

– Ні.

– Приведи його.

– Нащо?

– Приведи, кажу.

509 пішов назад. Лунали прокльони, він наступав на скелети, які лежали в проходах. Хтось вкусив його за литку. Він товк невідомого по голові, поки зуби його не відпустили, а за кілька хвилин повернувся з Берґером.

– Ми тут, що ти хотів?

– Ось! – Ломанн простяг руку.

– Що? – спитав 509.

– Підстав долоню. Обережно.

509 відчув вихудлий кулак Ломанна. Сухий, як шкіра ящірки. Кулак поволі відкрився, на долоню 509 впало щось важке й маленьке.

– Тримаєш?

– Так. Що це? Це?..

– Так, – прошепотів Ломанн. – Мій зуб.

– Що? – Берґер підсунувся ближче. – Хто це зробив?

Ломанн захихотів. Майже беззвучним сміхом привида.

– Я.

– Ти? Як?

Вони відчули сатисфакцію приреченого. Він був по-дитячому гордий і глибоко зворушений.

– Цвях. Дві години. Маленький залізний цвях. Знайшов його і видлубав зуб.

– Де той цвях?

Ломанн пошурав рукою поруч із собою і простягнув його Берґерові. Берґер потримав його навпроти вікна, а потім обмацав.

– Бруд та іржа. Кровило?

Ломанн знову захихотів.

– Берґере, – сказав він, – я можу ризикнути зараженням крові.

– Чекай. – Берґер порпався в кишені. – Хтось має сірник?

Сірників бракувало.

– У мене немає, – відповів 509.

– Ось, – хтось із середньої лежанки простяг сірник.

Берґер запалив його. Щоб не засліпило, він і 509 замружили очі. Так вони виграли кілька секунд обзору.

– Відкрий рот, – сказав Берґер.

Ломанн витріщився на нього:

– Не будь смішним, продайте золото.

– Відкрий рот.

На обличчі Ломанна промайнув натяк на посмішку.

– Дай мені спокій. Так добре побачити вас обох іще раз при світлі.

– Я змащу рану йодом. Зараз принесу пляшку.

Берґер передав сірник 509 і рушив до свого ліжка.

– Згасить сірник! – прохрипів хтось.

– Не плещи дурниць, – відповів колишній його власник.

– Згасить, – повторив інший голос. – Хочеш, аби вартові нас пристрелили?

Між стіною і сірником було зігнуте тіло 509. Чоловіяга з середнього ліжка затуляв вікно ковдрою, а 509 прикривав своєю курткою вогник збоку. В Ломанна сяяли очі. Занадто сяяли. 509 поглянув на недопалений сірник, а тоді на Ломанна і подумав, що знав Ломанна

сім років і що це останній раз, коли бачить його живим. Він був певен, бо бачив надто багато таких облич.

509 відчував пальцями жар полум'я, але тримав сірник, доки міг терпіти. Чув, що вертається Берґер. А тоді, наче він раптом осліп, запала темрява.

– Маєш іще сірник? – спитав він чоловіка з середньої полиці.

– На, останній.

Останній, подумав 509. П'ятнадцять секунд світла. П'ятнадцять секунд для сорока п'яти років Ломанного життя. Останні п'ятнадцять секунд.

Маленьке мерехтливе коло.

– Прокляття, згаси сірник! Вибийте йому з рук кляту тріску!

– Ідіот! Ніхто не побачить!

509 опустил сірник нижче. Поруч із пляшкою йоду в руці стояв Берґер.

– Відкрий... – Слова обірвалися. Тепер і він чітко бачив Ломанна. Мастити щось йодом вже було без сенсу. Він ходив по нього, аби хоч щось робити. Берґер повільно поклав пляшку назад у кишеню. Спокійними очима на нього дивився Ломанн. 509 відвернувся. Він відкрив кулак і побачив маленький блискучий кавальчик золота. І знову подивився на Ломанна. Вогонь обпікав пальці. До його руки простяглася тінь. Полум'я згасло.

– Добраніч, Ломанне, – сказав 509.

– Я потім іще прийду, – мовив Берґер.

– Лишіться того, – прошепотів Ломанн. – Оце тепер... просто...

– Може, ми знайдемо ще кілька сірників.

Ломанн не відповів.

Коронка – важкий кусник золота – лежала в руці 509.

– Ходи, вийдемо надвір, – прошепотів він Берґерові, – обговоримо це ззовні, там ми будемо самі.

Вони вибралися надвір і зупинилися на захищеному від вітру боці барака. У місті вже загасили більшість пожеж. Досі, мов величезний смолоскип, горіла лише вежа церкви Катерини. Старовинна дзвіниця

з купою сухих дерев'яних балок; безсилі проти стихії пожежники залишили її догорати.

Вони присіли.

– Що робитимемо? – спитав 509.

Берґер тер запалені очі.

– Якщо коронка зареєстрована – нам кінець. Вони копатимуть і кількох повісять. Мене першого.

– Ломанн казав, що коронку не реєстрували, бо, коли він поступив, цього правила ще не було. Він у таборі вже сім років. Тоді золоті зуби не записували, а вибивали одразу. Реєстрацію вигадали пізніше.

– Ти впевнений?

509 стенив плечима.

Запала мовчанка.

– Ми можемо сказати правду і здати коронку або, коли Ломанн помре, запхати її назад йому до рота, – запропонував 509. Його рука міцно стисла золото. – Ти хочеш цього?

Берґер похитав головою. Золото могло продовжити їхнє життя на кілька днів. Обоє знали: цей скарб вони не віддадуть.

– Хіба він не міг вирвати і продати зуб кілька років тому? – спитав 509.

– Думаєш, есесівці в таке повірять? – глянув на нього Берґер.

– Та яке, особливо коли побачать у роті свіжу рану.

– Це не так важливо. Якщо він протягне ще трохи, рана затягнеться. Крім того, це задній жувальний зуб, коли тіло закостеніє, до нього так легко не дістануться. Якщо він помре сьогодні ввечері, то до обіду буде твердий як камінь. Якщо вранці, мусимо протримати його, доки не затвердне. Думаю, це не проблема, надуримо Гандке під час переклички.

509 подивився на Берґера.

– Мусимо ризикнути, нам потрібні гроші, особливо тепер.

– Гаразд, варіантів у нас небагато. Хто виміняє зуб?

– Лебенталь. Він єдиний може таке повернути.

Двері барака відчинилися. За руки і ноги двоє тягли тіло, вони пожбурили його на купу трупів, які померли після вечірньої переклички.

– Це вже Ломанн?

– Ні, це не наші. Якийсь мусульманин.

Ті, хто винесли тіло, поверталися назад.

– Хтось помітив, що зуб у нас? – спитав Берґер.

– Не думаю, там лежать самі мусульмани. Хіба той, хто дав сірники.

– Він щось казав?

– Ні, поки нічого. Але він будь-коли може прийти і попросити свою частку.

– Це не страшно, головне, аби він нас не здав.

509 задумався. Він знав, що за кусень хліба дехто здатен на все.

– Та наче не схожий він на такого, – сказав врешті.

– Нащо він тоді давав нам сірники?

– Це різні речі. Треба пильнувати. Інакше нам петля. І Лебенталеві теж.

509 знав і це, він бачив, як і не за таке вішали.

– Треба за ним поспостерігати, – сказав він, – принаймні поки Ломанна не сплять, а Лебенталь не виміняє зуб. Тоді він вже нічого не вдіє.

Берґер кивнув.

– Піду подивлюся, може, щось розвідаю.

– Іди, а я лишуся тут і почекаю Лео, він, певно, ще в трудовому таборі.

Берґер підвівся і пішов до барака. Задля порятунку Ломанна вони з 509 не вагаючись ризикнули б життям. Але Ломанна вже не врятуєш. Тому й говорили вони про нього як про порожнє місце, роки життя в таборі навчили їх мислити прагматично.

509 сидів навпочіпки у тіні вбиральні. Вдале місце, тут на нього ніхто не звертав уваги. Вбиральню в Малому таборі розмістили на межі двох таборів, вона була єдина для всіх бараків, і сюди

безперервно сновигали цілі каравани страждених скелетів. Майже всіх мордував пронос чи гірші недуги. Найбільш виснажені падали з ніг і лежали довкола вбиральні, накопичуючи сили, аби повзти далі. З обох боків вбиральні тягнувся колючий дріт, який відділяв Малий табір від Великого. 509 сів на позицію, з якої було зручно спостерігати за вирізаними в колючому дроті воротами. Ними користувались офіцери СС, відповідальні за блоки, старости блоків, днювальні по кухні, які приносили в табір їжу, носильники моргу та труповозка. З 22-го барака лише Берґер проходив крізь ці ворота дорогою в крематорій. Іншим до воріт було зась. Поляк Зільбер назвав їх «ворота смерті», бо в'язні, які опинялися в Малому таборі, ще раз минали ці ворота лише в труповозці. За спробу потрапити в робочий табір вартові мали право стріляти. Але спроби такі були рідкістю. Звідти крізь ворота проходили лише чергові. В Малий табір не ходили не тільки через карантин: в'язні Великого табору вважали його своєрідним цвинтарем – місцем останнього прихистку живих трупів.

Крізь колючий дріт 509 бачив частину вулиць робочого табору. Там було повно в'язнів, які користали рештками свого вільного часу. Він бачив, як вони гуртувалися в групи й балакали, гуляли вулицями, і, хоч це була лише інша частина концтабору, йому здавалося, наче він відділений від них бездонним, непрохідним проваллям і там, за колючим дротом, наче його втрачена батьківщина, де все ще є життя й місце для товариського спілкування. За спиною він чув тихе човгання в'язнів, які пленталися до вбиральні, знав – якщо обернеться і зазирне їм в обличчя, то побачить там мертві очі. Скелети майже не розмовляли, хіба стогнали й лаялися стомленими голосами. Вони втратили здатність мислити. За таку відданість на ласку долі місцеві дотепники називали їх мусульманами. Вони рухалися мов автомати і вже не мали власної волі; в них все згасло, залишилося тільки кілька тілесних функцій. Живі трупи, вони мерли, як мухи на морозі. У Малому таборі таких було повно. Зламани і втрачені – їх нічого вже не могло врятувати, навіть свобода.

Глибоко в кістках 509 відчув холод ночі. Скиглення і стогони за спиною накривали його, мов сірі смертельні хвилі. Це була спокуса здатися, спокуса, проти якої так відчайдушно боролися ветерани. 509 поворушився й обернув голову, хотів відчути, що живе і все ще має власну волю. В робочому таборі пролунав сигнал відбою. Тамтешні бараки мали власні вбиральні, і на ніч їх зачиняли. Групки в'язнів розходились, люди зникали в бараках, і за мить вулиці Великого табору спорожніли. Поруч залишились безутішні каравани тіней – забуті товаришами по той бік колючого дроту; списані, ізольовані тремтливі рештки життя на території гарантованої смерті.

Крізь ворота Лебенталь не проходив. 509 побачив раптом, як він прямує через плац, мабуть, пробрався десь за вбиральнею. Ніхто не знав, як йому вдається проходити непоміченим, 509 підозрював, що для цього він користується пов'язкою старости чи навіть капо.

– Лео!

Лебенталь зупинився.

– Чого кричиш? Тихіше! Есесівці ще там, вшиваймося звідси.

Вони пішли до бараків.

– Щось роздобув? – спитав 509.

– Ти про що?

– Про їжу, про що ж іще?

Лебенталь підвів плечі.

– Про їжу, про що ж іще, – повторив він розгублено. – Як ти собі це уявляєш? Хіба я кухонний капо?

– Ні.

– А бачиш! То що ти від мене хочеш?

– Нічого. Я лише спитав, чи ти роздобув щось з'їсти.

Лебенталь зупинився.

– З'їсти, – гірко промовив він. – Тобі відомо, що всіх євреїв у таборі позбавили харчування на два дні? Наказ Вебера.

509 витріщився на нього.

– Це правда?

– Ні. Я вигадав. Я вічно щось вигадую. Моя улюблена розвага.

– Господи! Трупів буде...

– Угу, гори трупів. А ти ще питаєш, чи я роздобув харчів.

– Лео, заспокойся. Сідай отут. Клята історія. Ще й невчасно як, саме тоді, коли нам потрібна вся їжа, яку лише вдасться дістати!

– Ага, то, може, я ще й винен?

Лебенталь затремтів. Він весь час тремтів з хвилювання, а хвилювався він часто, бо був дуже чутливий. Усе через постійний голод. Він посилював і пригнічував усі емоції. Істерія й апатія в таборі були як нерозлийвода.

– Я зробив все, що міг, – високим плаксивим голосом тихо розпочав Лебенталь. – Я діставав, ризикував і приносив, а тоді з'являєшся ти і кажеш, що нам треба...

Раптом його голос перетворився на в'язке, незрозуміле белькотіння, яке нагадувало звук гучномовця, в якому відійшов контакт. Лебенталь шурав руками по землі довкола себе. Його обличчя вже не виглядало як ображена голова трупа, тепер це було просто чоло, і ніс, і жаб'ячі очі з купою дряблої шкіри та діркою посередині. Врешті він знайшов на землі свою вставну щелепу, протер її курткою і запхав назад у рот. Гучномовець знову ввімкнувся.

509 дав йому виговоритись, але не слухав. Щойно Лебенталь це помітив, ниття припинилося.

– Ми вже опинялися без їжі, – промовив він врешті знесилено, – і довше ніж на два дні. Що з тобою? Чого ти нині влаштував такий театр?

509 подивився на нього, а тоді показав на місто і палаючу церкву.

– Що зі мною? А от що, Лео...

– Що?

– Он, в долині. Як там було в Старому Завіті?

– До чого тут Старий Завіт?

– Хіба за Мойсея не було нічого подібного? Вогняний стовп, що вивів народ з неволі?

Лебенталь кліпнув.

– Хмарний стовп вдень, вогняний вночі, – спокійно сказав Лебенталь. – Ти про це?

– Так. А в них Бог, правильно?

– Єгова.

– Гарзд, Єгова. А оце внизу – знаєш, що це? – 509 помовчав хвильку. – Це щось подібне, – сказав він врешті. – Це надія, Лео, для нас це надія! Невже ніхто цього не бачить?

Лебенталь мовчав, сидів і дивився на місто. 509 знесилено опустився на землю. Він таки зважився це вимовити. «Це навіть говорити страшно, – подумав він, – воно може розчавити, жахливе слово. Я всі ці роки його уникав, сама думка про це мене роз'їдала; але тепер воно з'явилося знову, сьогодні я ще не зважуюся розвинути цю думку, але воно тут, і або воно мене розчавить, або стане реальністю».

– Лео, – сказав він, – те, що діється там, внизу, означає, що й цьому місцю настане кінець.

Лебенталь ворухнувся.

– Якщо вони програють війну. Лише тоді! Але хіба в цьому є певність? – прошепотів він і мимоволі злякано озирнувся.

На початках табір добре орієнтувався в ситуації на війні. Але згодом, коли перемог поменшало, Нойбауер заборонив приносити газети і повідомляти по табірному радіо про відступи. Відтоді бараками ширилися найнеймовірніші чутки, і врешті ніхто вже не знав, у що вірити. Справи йшли кепсько – це знали всі, але довгоочікуваної революції не наставало.

– Лео, – сказав 509, – вони програють. Це кінець. Якби бомбардування сталося на початку війни, воно б нічого не означало. А те, що це сталося через п'ять років, означає, що перемагає інша сторона.

Лебенталь знову озирнувся.

– Навіщо ти про це говориш?

509 знав табірні забобони. Вимовлене втрачає певність і силу, а обмануті надії – це завжди велика втрата енергії. Тому всі були дуже

обережні.

– Я говорю про це, бо тепер час про це говорити, – сказав він. – Саме час. Нам це допоможе протриматись, це тобі не якісь гасла з-під вбиральні. Вже недовго. Ми мусимо... – Він затнувся.

– Що? – спитав Лебенталь.

509 не мав точної відповіді. «Протриматися, – подумав він. – Протриматися і трохи більше».

– Це змагання, – мовив він врешті. – Гонки на випередження, Лео, на випередження... – Зі смертю, подумав він, але не сказав.

Він показав у бік казарм СС.

– Гонки з отими. Тепер ми не маємо права програти. Кінець уже близько, Лео! – Він вхопив Лебенталья за руку. – Тепер ми мусимо зробити все...

– Та що ми можемо зробити?

Голова 509 гула так, наче він випив. Він уже відвик так багато думати й говорити.

– Я маю дещо, – сказав він і витяг з кишені золотий зуб. – Ломаннів, імовірно, не зареєстрований. Зможеш його продати?

Лебенталь зважив золото в руці. Він не здивувався.

– Небезпечно. Хіба через когось, хто має вихід з табору або контакти назовні.

– Канал не має значення. Скільки можна за нього виручити? Це треба зробити швидко!

– Таке швидко не робиться. Треба все обміркувати і діяти розважливо, інакше опинимося на шибениці або втратимо товар, не отримавши і пфеніга.

– Сьогодні ввечері вже не встигнеш?

Лебенталева рука з затиснутим у кулаці зубом опустилася.

– 509, – сказав він, – ще вчора ти був цілком розважливий.

– Вчора давно минуло.

З міста почувся гуркіт і відразу після нього – чистий, лункий звук дзвону. Вогонь випалив опорні балки, і дзвін впав. Лебенталь злякано скулився.

– Що це було? – спитав він.

– Знак. – 509 скривив губи. – Знак, Лео, знак того, що вчора давно в минулому.

– Це був дзвін. Цікаво, як він досі зберігся в церкві? Всі дзвони вони давно пустили на гармати.

– Не знаю, може, про цей єдиний забули. То що, сьогодні щось вигорить з зубом? Нам потрібні харчі, особливо на ці дні, коли не даватимуть хліба.

Лебенталь похитав головою.

– Сьогодні нічого не вийде, саме тому не вийде. Особливо сьогодні. Нині четвер – товариський вечір у казармі СС.

– Точно! Сьогодні день хвойд?

Лебенталь підвів брови.

– О, то ти поінформований? Звідки ти про це знаєш?

– Та яка різниця? Я знаю, Бухер знає, Берґер знає, Агасфер знає.

– Ще хто?

– Ніхто.

– Отже, ви знаєте! Я й не помітив, що ви за мною спостерігали. Мушу краще пильнувати. Але так, це сьогодні ввечері.

– Лео, – сказав 509. – Спробуй збути зуб нині. Це важливіше. А я полагоджу твої справи. Дай мені гроші – я впораюся. Це не складно.

– Ти знаєш, як це робиться?

– Знаю, з копальні.

Лебенталь замислився.

– Є один капо, відповідає за колону вантажівок. Завтра він їде в місто. Може, й клюне. Гаразд, так і зробимо. Якщо повернуся вчасно, то й тут усе залагоджу.

Він простягнув 509 зуб.

– Нащо він мені? – здивувався 509. – Ти ж маєш його взяти.

Лебенталь зневажливо похитав головою.

– Воно й видно, що в торгівлі ти ні біса не розумієш! Думаєш, якщо зуб потрапить в їхні лапи, мені хтось заплатить? Такі речі

робляться інакше. Якщо все вдасться, повернусь по зуб. А поки сховай його добре. Ну, я пішов.

509 лежав у заглибині, трохи повіддаць від колючого дроту, але ближче, ніж було дозволено. Через вигин палісадів місце з вартових башт погано проглядалося, а вночі і в туман його майже не було видно. Ветерани це виявили давно, а кілька тижнів тому Лебенталь придумав, як з цього мати зиск. Кількасотметровий ареал, прилеглий до табору, був забороненою зоною, заходити туди можна було лише з особливого дозволу СС. Там організували щось на зразок нейтральної смуги – вичистили всю рослинність і пристріляли кулемети. Лебенталь з його шостим чуттям до всього, що стосувалося харчів, спостеріг, що повз Малий табір уже кілька місяців проходять двоє дівчат. Це були дівці з «Летючої миші», борделю з передмістя, вони навідувалися в табір для закулісної частини товариських вечорів СС. Есесівці зробили благородний жест – дозволили їм ходити забороненою зоною, так вечірнім гостям не доводилося робити гак і вони економили на дорозі дві години. На короткий час, поки вони минали Малий табір, вимикали струм. Керівництво табору про це не знало; есесівці скористалися загальним хаосом останніх місяців і вимикали струм на власний ризик. Хоча, властиво, жодного ризику не було, ніхто з в'язнів Малого табору не мав на втечу сили.

Якось, коли Лебенталь був поруч, одна з повій у нападі милосердя кинула за паркан кусень хліба. Кількох слів у темряву і пропозиції заплатити вистачило, відтоді дівці приносили щось із собою, особливо в туман чи дощ. Вони перекидали товар через паркан, вдаючи, що поправляють панчохи чи висипають із мештів пісок. Тут була цілковита темрява, а вартові часто спали; але навіть якби щось і помітили, в дівок вони б не стріляли, а поки б дісталися сюди, то однаково б уже нікого не застали.

509 почув, як у місті обвалилася вежа. В небо здійнявся вогняний сніп і розсипався на всі боки. Лунали сигнали пожежних машин.

Він поняття не мав, скільки вже чекає; час для нього давно втратив сенс. Раптом у неспокійній тиші почув голоси, а тоді кроки.

Під пальтом Лебенталя він підповз ближче до паркана і прислухався. Легкі кроки наближалися зліва. Він озирнувся: у таборі було так темно, що годі роздивитися навіть караван мусульман до вбиральні. Почув, як один з вартових крикнув дівулям:

– Я закінчую опівночі! Побачимося?

– Звісно, Артуре!

Кроки наблизилися. За якусь мить 509 зміг розпізнати на тлі неба дві постаті. Глянув на вартові вежі. В темряві й тумані вартових не бачив, а отже, і вони його ні. Він тихенько зашипів.

Дівчата зупинилися.

– Де ти? – прошепотіла одна з них.

509 підняв руку і помахав.

– Ось ти де. Гроші маєш?

– Так, що ви принесли?

– Гроші вперед. Три марки.

Він проштовхнув під паркан довгу палку, до якої в мішечку були прив'язані гроші. Дівчина нахилилася, швидко перерахувала гроші і рвучко сказала:

– Ось, лови!

Дівчата повиймали з кишень плащів картоплини і почали кидати їх через паркан. 509 намагався упіймати їх Лебенталевим пальто.

– А тепер хліб, – сказала огрядніша.

На очах у 509 через паркан полетіли кусні хліба, за мить усі вони були вже в нього.

– На сьогодні все.

Дівчата зібралися йти.

509 шикнув.

– Чого тобі? – спитала грубаска.

– Принесіть іще, га?

– Наступного тижня.

– Ні, сьогодні. Як вертатиметесь із казарм. Вам же дають там усе, що забажаєте.

– Гей, ти той самий, що й завжди? – спитала груба і нахилилася.

- Та вони всі однакові, Фріці, – зауважила інша.
- Я чекатиму тут, – прошепотів 509, – у мене ще є гроші.
- Скільки?
- Три марки.
- Фріці, ходімо вже, – покликкала інша дівчина.

Дівчата весь час крокували на місці, аби вартові не помітили, що вони зупинилися.

- Я чекатиму всю ніч. П'ять марок.
- Новенький-таки? – спитала Фріці. – А де той? Помер?
- Захворів і прислав мене. П'ять марок. Може, й більше.
- Ходімо, Фріці, ми і так довго тут стовбичимо.
- Добре, побачимо. Про мене, чекай тут.

Дівчата рушили, 509 чув шурхотіння їхніх спідниць. Він поповз назад, тягнучи за собою пальто, а щойно дістався свого місця, знесилений ліг на землю. Йому здавалося, що він пітніє, але шкіра була геть суха.

Він обернувся і побачив Лебенталя.

- Вдалося? – спитав Лео.
- Так, ось картопля і хліб.

Лебенталь схилився.

– От сволота, кровопивці! Варто мені лише відвернутись. Ціни майже як у таборі. Вистачило б і півтори марки. За три марки тут мала б бути і ковбаса. От що стається, коли випускаєш справу з-під свого контролю!

509 не слухав.

- Лео, поділімо, – сказав він.

Вони поповзли за барак і склали картоплю й хліб на різні купи.

– Картопля потрібна мені для завтрашнього торгу, – сказав Лебенталь.

- Ні, тепер вона потрібна нам самим.

Лебенталь підвів погляд.

- Ага, а звідки я, по-твоєму, маю взяти гроші для наступного разу?
- У тебе ще є.

– Все ти знаєш.

Раптом вони, мов звірі, опинилися на чотирьох і дивилися один одному в запалі очі.

– На зворотному шляху вони принесуть іще, – сказав 509. – Товар звідти, його ти легко продаси. Я сказав їм, ми маємо ще п'ять марок.

– Слухай, – почав Лебенталь, підвівши плечі. – Якщо ти маєш гроші – твоя справа.

509 витріщився на нього. Врешті Лебенталь відвів погляд і опустил на лікті.

– Ти мене доконаєш, – проскиглив він. – Що тобі треба? Чого ти раптом всюди лізеш?

509 боровся з жадобою швидко запхати картоплину до рота, а тоді ще одну, і ще, усі до одної, поки їх не відібрали.

– Як ти собі це уявляєш? – шепотів Лебенталь. – Усе зжерти, поїдутьськи витратити гроші – а далі що? Звідки далі брати гроші?

Картопля. 509 нюхав її. Хліб. Руки відмовлялися коритися розумові. Шлунок був чистою жадобою їсти. Їсти! Ковтати! Швидше, швидше!

– У нас є зуб, – натужно сказав він і відвернувся. – То що з зубом? Вдасться за нього щось виручити? Ти щось придумав?

– Сьогодні нічого не вийшло. Та справа ще потриває, хоч певності й нема. Впевненим можна бути лише в тому, що є в руках.

«Невже йому не хочеться їсти? – думав 509. – Про що він говорить? Як йому шлунок не зводить з голоду?»

– Лео, – заворушив він неслухняним язиком, – думай про Ломанна. Поки ми приготуємося, буде пізно, лік іде на дні, більше не треба дбати на місяці наперед.

З жіночого табору почувся тонкий високий зойк – наче скрикнула налякана птаха. На одній нозі стояв мусульманин з простягнутими до неба руками, інший намагався його втримати. Здавалося, що на горизонті танцюють гротескне pas de deux^[2]. За мить вони, мов сухе дерево, впали на землю, і крик припинився.

509 обернувся назад і сказав:

– Якщо ми станемо такими, як ці, нас уже ніщо не врятує. Тоді нам кінець. Лео, ми мусимо боротися.

– Боротися? Як?

– Боротися, – спокійно мовив 509. Напад минув. Він знову бачив, запах хліба більше його не засліплював. Він нахилився і зашепотів Лебенталеві просто у вухо: – За виживання. – І додав майже беззвучно: – Аби помститися.

Лебенталь відсунувся.

– Не хочу про це навіть думати.

509 усміхнувся.

– Ти й не мусиш, просто подбай, аби ми мали що жерти.

Лебенталь якусь мить сидів мовчки, тоді витяг із кишені гроші, порахував і простяг 509.

– Тут три марки. Останні. Тепер ти задоволений?

509 мовчки взяв гроші.

Лебенталь поскладав на купки хліб і картоплю.

– Дванадцять порцій. Це надто мало. – Він почав рахувати.

– Одинадцять. Ломанн уже нічого не хоче. Та йому вже й не треба.

– Так, одинадцять.

– Лео, віднеси це Бергеру. Вони чекають.

– Добре, це твоє. Ти будеш тут, поки ті двоє не повернуться?

– Так.

– Ти ще маєш купу часу, раніше першої-другої вони не прийдуть.

– Нічого, я залишуся.

Лебенталь повів плечима.

– Якщо вони й цього разу принесуть таку жменьку, то не варто й чекати. За такі гроші я куплю щось у Великому таборі. Кляті спекулянтки з їхніми цінами!

– Добре, Лео. Цього разу я пильнуватиму краще.

509 знову заліз під пальто. Він мерз. Свою пайку – картоплю і кусень хліба – тримав у руці. Хліб поклав до кишені. «Цієї ночі не їстиму нічого, – думав він. – Почекаю до ранку. Якщо зможу, тоді... – Він не знав, що тоді. – Побачу. Станеться щось важливе». Він

силкувався це уявити, але нічого не виходило. В руці тримав дві картоплини, велику й крихітну. Вони виявились сильніші за нього, він їх з'їв. Обидві. Малу проковтнув за раз, а велику жував і жував. Та голод від цього лише посилювався. Так завжди ставалося, але щоразу в це не хотілося вірити. Облизав пальці, а тоді вп'явся зубами в руку, аби стримати її від посягань на хліб. «Не жертиму все одразу, залишу принаймні хліб. Хочу з'їсти його аж завтра. Сьогодні я переміг Лебенталя, майже переконав його. Він не хотів, а таки дав мені три марки. Я ще не зломлений, у мене ще є воля. Якщо витримаю до завтра з хлібом, – йому здавалося, ніби в голові паде чорний дощ, тоді він стис кулаки і вперся поглядом в охоплену вогнем церкву, – ось воно, нарешті, тоді я не тварина. Не мусульманин. Не просто машина з поглинання їжі. Тоді я, це... знову слабкість з'явилася, жадоба... це... от про це я казав Лебенталеві, але тоді в мене не було хліба в кишені... говорити – легко... це... опір, боротьба... це так, наче знову ставати людиною... це початок...»

6

Нойбауер сидів у своєму бюро. Приймав відвідувача – штабного лікаря Візе, маленького, схожого на мавпу чоловічка, всього у веснянках, з рудуватими неохайними вусами.

Нойбауер мав поганий настрій. Нині був один з тих днів, коли все йде шкереберть. Новини в газетах дуже обережні; Сельма постійно на щось нарікає, а Фрея совається по хаті з червоними очима. Двоє адвокатів розірвали з ним угоди про оренду, а тепер приперся ще й цей вошивий патрач зі своїми захцянками.

– То скільки вам треба людей? – спитав роздратовано Нойбауер.

– Поки що вистачить шістьох. Дуже виснажених.

Візе не був табірним лікарем. Він мав невеличкий госпіталь у передмісті і прагнув бути людиною науки. Він, як і деякі інші лікарі, ставив експерименти на живих людях, і табір час до часу постачав йому матеріал – в'язнів. Візе був другом колишнього гауляйтера, тому ніхто не розпитував, що саме він робить з людьми. Головне, тіла завжди поверталися в табір – у крематорій, цього було достатньо.

– Люди вам потрібні для клінічних експериментів? – спитав Нойбауер.

– Так. Досліди для армії. Таємні наразі. – Візе усміхнувся, з-під вусів визирнули несподівано великі зуби.

– Отже, таємні... – Нойбауер зітхнув. Терпіти не міг цих зарозумілих інтелігентів. Вічно вони всюди лізуть, вдають із себе важливих цабе і забирають хліб у старих бійців. – Можете брати скільки завгодно, – промовив він. – Добре, що вони ще на щось придатні. Єдина умова – письмове розпорядження про перевід.

Візе здивовано підвів очі.

– Розпорядження про перевід?

– Звичайно, розпорядження від мого начальства.

– Але чому? Я не розумію...

Нойбауер приховав своє задоволення, він сподівався вразити Візе.

– Я справді не розумію, – повторив штабний лікар, – досі від мене нічого подібного не вимагали.

Нойбауер знав про це. Візе не потребував дозволів, бо знався з гауляйтером. Але через якусь темну історію гауляйтера відрядили на фронт, а Нойбауер отримав чудову нагоду ускладнити Візе життя.

– Це проста формальність, – привітно пояснив він. – Щойно армія подасть клопотання про перевід в'язнів до вас, ви отримаєте людей без жодних проблем.

Візе не був у цьому зацікавлений, армію він згадав для годиться. Нойбауер знав і про це. Візе нервово посмикував вусики.

– Я таки чогось не розумію, досі я просто отримував людей.

– Для експериментів? Від мене?

– Звідси, з табору.

– Мабуть, якимсь непорозуміння. – Нойбауер взявся за телефон. – Зараз з'ясуємо.

Насправді він і так усе знав. Поставив кілька запитань і поклав слухавку.

– Як я і думав, пане докторе. Раніше ви просили людей для легких робіт, і вам їх надавали, таке наш відділ праці робить без жодних формальностей. Ми надаємо людей для десятків підприємств щодня, але вони залишаються в підпорядкуванні табору. Сьогоднішня справа виглядає інакше, ви просите людей для клінічних експериментів, а для цього потрібне розпорядження про перевід. Люди офіційно перейдуть під вашу відповідальність, щоб усе оформити, мені потрібен наказ.

Візе похитав головою.

– Не бачу різниці, це те саме, – роздратовано сказав він, – я і раніше використовував людей для експериментів.

– Я про це нічого не знаю. – Нойбауер відкинувся в кріслі. – Я знаю лише те, що написано в документах. І, гадаю, краще, аби так

усе і залишилося. Ви ж не зацікавлені привертати увагу влади до цього непорозуміння?

Візе мовчав, він збагнув, що загнав себе в кут.

– А якби я попросив людей для легких робіт, я б їх отримав? – урешті спитав він.

– Безперечно. Для цього й існує наш відділ праці.

– Добре, тоді прошу виділити мені шість осіб для легких робіт.

– Але ж пане штаб-лікарю! – докірливо мовив Нойбауер, насолоджуючись тріумфом. – Мушу зізнатися, я не розумію причин такої блискавичної зміни ваших бажань. Спершу ви просите якомога виснаженіших людей, а тоді таких, що годяться для легкої роботи. Це протилежні, непоєднувані речі! Наші найвиснаженіші в'язні навіть шкарпетки церувати не спроможні, повірте мені. В нас тут не курорт, а табір перевиховання і праці з пруськими порядками.

Візе сковтнув, зірвався на ноги і захопив свою шапку. Підвівся і Нойбауер. Він був задоволений, що зміг роздратувати Візе, але наживати собі ворога не планував. Колишній гауляйтер одного дня міг знову опинитися на своєму місці, тому він промовив:

– Пане докторе, я маю іншу пропозицію.

Візе обернувся. Він був блідий як смерть, на сполотнілому обличчі веснянки здавалися ще яскравішими.

– А саме?

– Якщо вам так потрібні люди, ви можете спитати, чи будуть добровольці. Так ми оминемо формальності. Якщо хтось із в'язнів хоче прислужитися науці, ми не заперечуємо. Це не зовсім офіційний шлях, але я все владнаю, особливо якщо йтиметься про тих дармоїдів з Малого табору. Вони підпишуть папери – і справу полагоджено.

Візе відповів не одразу.

– У такому разі вам навіть не доведеться платити за роботу, – привітно додав Нойбауер, – офіційно люди залишаться в таборі, бачите, я роблю все, що в моїх силах.

– Не розумію, чого ви раптом усе ускладнюєте, я служу батьківщині, – недовірливо промовив Візе.

– Ми всі служимо. І я не ускладнюю, лише дотримуюся правил. Бюрократія, знаєте. Мабуть, такому генієві науки, як ви, це здається непотрібним, але для нас тут порядок і правила – це частина життя.

– Отже, я таки можу взяти шість добровольців?

– Шість і навіть більше, якщо вам потрібно. У Малий табір вас проведе штурмфюрер Вебер, дуже здібний чоловік.

– Добре, дякую.

– Прошу ласкаво, радий допомогти.

Візе вийшов, а Нойбауер взявся телефоном інструктувати Вебера:

– Хай добре попітніє! Жодних наказів! Лише добровольці. Може вмовляти, поки не лусне, якщо ніхто не схоче, ми нічим не можемо допомогти. – Нойбауер посміхнувся і поклав слухавку.

Настрій у нього поліпшився, приємно вказати черговому чванькові, що й він, Нойбауер, дещо вирішує. Особливо вдалою була ідея з добровольцями, знайти охочих Візе буде дуже непросто. Майже всі в'язні добре знали, про що йдеться. Навіть табірному лікареві здорових людей для своїх експериментів доводилося виловлювати на вулицях. Нойбауер усміхнувся і постановив довідатися потім, чим закінчилася справа.

– Рану видно? – спитав Лєбенталь.

– Майже ні, – відповів Берґер, – СС точно не побачить, це передостанній жувальний зуб, а щелепа заціпеніла.

Тіло Ломанна поклали перед баракком, ранкова перекличка закінчилася. Вони чекали на труповозку. Агасфер стояв поруч із 509 і ворушив губами.

– Старий, цьому кадіш можеш не читати, – пояснив 509, – він був протестантом.

Агасфер підвів очі.

– Це йому не зашкодить, – промовив і продовжив бурмотіти.

З'явився Бухер, за ним ішов Карел, хлопчина з Чехословаччини. Його ноги були тоненькі, як пачки, а маленьке, мов кулак, обличчя не пасувало до великого черепа. Він похитувався.

– Кареле, вертайся, тут надто зимно для тебе, – сказав 509.

Хлопчина похитав головою і підійшов ближче. 509 знав, чому він хоче залишитися. Ломанн часом ділився з ним хлібом. А це були Ломаннові похорони: дорога до цвинтаря, вінки і квіти з гірким запахом, молитви й плачі; все, що вони могли для нього зробити, – стояти поруч із сухими очима і дивитися на тіло, яке лежало під ранішнім сонцем.

– Он їде машина, – сказав Бергер.

Спершу в морг трупи носили просто на ношах, коли тіл побільшало, додався віз із конем, а коли кінь здох, з'явилася старезна вантажівка з відкритим кузовом і високими бортами, така, на яких перевозять забиту худобу. Вона об'їжджала всі бараки і збирала трупи.

– Трупоноси є?

– Нема.

– Доведеться нам самим його завантажити, поклич Вестгофа і Маєра.

– Взуття, – збуджено прошепотів Лебенталь, – прокляття, ми забули черевики, а вони ж іще цілком добрі, вони нам іще придадуться!

– Точно. Але він мусить бути взутий. У нас є щось?

– У бараці є порвана пара Бухсбаума, я принесу.

– Встаньте колом, – сказав 509, – пильуйте, аби мене не було видно.

Він клякнув поруч із Ломанном, інші затулили його від вантажівки, яка стояла поруч із 17-м бараком, і від вартових на найближчих вежах. Мешти були завеликі і знялися легко, від Ломаннових ніг лишилися самі кісточки.

– Де інша пара? Скоріше, Лео!

– Ось, на.

Лебенталь вийшов із барака з подертими черевиками за пазухою. Він став поміж інших так, що зміг впустити черевики просто 509 під ноги. А 509 віддав йому Ломаннове взуття. Лебенталь запхав їх під куртку, затис під пахвами і так попрямував назад у барак. 509 натяг Ломаннові подерті черевики Бухсбаума і, похитуючись, випростався. Вантажівка стояла тепер перед 18-м бараком.

– Хто за кермом?

– Сам капо. Штрошнайдер.

Лебенталь повернувся.

– Як ми могли таке забути! – мовив він до 509. – Там іще добрі підошви.

– Продамо?

– Обмінємо.

– Добре.

Машина наближалася. Ломанн лежав на сонці. Його рот трохи перекосився і привідкрився, а одне око блискало, мов жовтий роговий гудзик. Усі мовчали і дивилися на нього – а він був невимовно далеко.

Трупи із секції В і С уже повантажили.

– Рухайтесь! – закричав Штрошнайдер. – Чекаєте на проповідь? Кидайте тих смердюхів сюди.

– Ходіть, – сказав Берґер.

Цього ранку в секції D було лише чотири трупи. Для перших трьох місце знайшлося, а куди покласти Ломанна, ветерани не уявляли. Кузов був заповнений тілами, вони лежали купою одне на одному. Більшість задубілі.

– Наверх його! – командував Штрошнайдер. – Я ще маю вас вчити? Хай хтось залізе в кузов, свині ліниві! Ваша єдина робота – дохнути і вантажити!

Із землі запхати Ломанна в кузов вони не змогли.

– Бухере, Вестгофе, ходіть! – покликав 509.

Вони поклали труп на землю. Лебенталь, 509, Агасфер і Берґер допомагали Бухерові й Вестгофові видряпатись на машину. Бухер

уже майже був там, але послизнувся і мало не впав. Він намагався втриматись, вхопився за якесь іще не задубіле тіло і разом із ним звалився з машини вниз. Страхітливо смиренне падіння, наче на землю ковзнув просто мішок з кістками.

– Прокляття! – закричав Штрошнайдер. – Що за паскудство?

– Бухере, швидше! Лізь знову! – шепотів Бергер.

Важко дихаючи, вони знову намагалися випхати Бухера на машину. Цього разу йому вдалося втриматися.

– Спершу інше, – сказав 509, – воно ще м'яке, легше пропхати вперед.

Це було тіло якоїсь жінки. Вона була важча, ніж більшість трупів у таборі. В неї ще були губи. Вона померла не з голоду. Мала груди, а не мішки шкіри і не була з жіночого відділу, який межував з Малим табором, інакше була б значно вихудліша. Мабуть, вона була з табору для євреїв з південноамериканськими в'їзними документами, там іще сиділи сім'ями.

Штрошнайдер виліз із кабіни і побачив жінку.

– Вирішили розважитись, козли смердючі? – зареготав, жарт видався йому дуже вдалим. Як капо команди трупоносів, він не мусив їздити сам, але це була нагода посидіти за кермом. Раніше він був водієм і завжди, коли була змога, їздив на всьому і всюди. Водіння піднімало йому настрої.

Урешті вісьмом в'язням таки вдалося випхати тіло на кузов. Вони тремтіли від виснаження. Коли запихали Ломанна, Штрошнайдер плювався в них жувальним тютюном. Порівняно з жінкою Ломанн був мов пір'їнка.

– Зачепіть його за щось, – шепотів Бергер Бухерові й Вестгофові. – Зачепіть його руку за якусь іншу.

Їм вдалося просунути руку Ломанна крізь бортові дошки, рука звисала назовні, а тіло міцно трималося під пахвою за поперечини.

– Готово, – сказав Бухер і ковзнув вниз.

– Готово, ви, сарана проклята?

Штрошнайдер зареготав. Десять метушливих скелетів видалися йому схожими на величезних комах, які тягнуть задубілу одинадцятку.

– Сарана, – повторив він і подивився на ветеранів.

Ніхто не сміявся. Вони хекали і дивилися на вантажівку, з якої стирчали ноги трупів. Багато ніг. Серед них у брудних білих черевиках були й дитячі.

– Ну, тифозники, – сказав Штрошнайдер, поки ліз на своє сидіння, – хто наступний?

Ніхто не відповів. Настрій Штрошнайдера зіпсувався.

– Лайно! – вигукнув він. – Недоробки, ні на що не здатні!

Він різко газонув. Двигун затріскотів, мов кулеметна черга, скелети відсахнулися вбік. Штрошнайдер радісно кивнув і розвернув машину.

Вони стояли, огорнуті синіми вихлопними хмарами. Лебенталь кашляв.

– Жирна розжерта свиня, – підсумував він.

509 стояв у клубах диму.

– Може, це допоможе проти вошів, – з надією сказав він.

Машина їхала в крематорій, Ломаннова рука стирчала назовні. Вантажівка підстрибувала на нерівній дорозі, рука хиталася, немов махала на прощання.

509 проводив машину поглядом, у кишені він відчував золоту коронку. На якусь мить йому здалося, що таки краще було б, якби той зуб теж зник разом із Ломанном. Лебенталь досі кашляв, 509 обернувся. Тепер він намацав іще й вчорашню скибку хліба, він досі її не з'їв. Хліб у кишені здавався йому безглуздою потіхою.

– Лео, що з черевиками? Чого вони вартують? – спитав він.

Дорогою в крематорій Бергер побачив Вебера й Візе і негайно пошкунтильгав назад.

– Вебер іде! З Гандке і якимось цивільним! Здається, з любителем проводити досліди. Обережно!

У бараках почався переполох. У Малому таборі вищий офіцерський склад СС майже ніколи не з'являвся. Цей візит мав особливі підстави, це розумів кожен.

– Агасфере, вівчур! – закричав 509. – Сховай його!

– Думаєш, вони хочуть перевіряти бараки?

– Сподіваюся, ні, з ними цивільний.

– Де вони? Встигнемо? – спитав Агасфер.

– Так, давай рухом!

Вівчур слухняно ліг, Агасфер гладив його, а 509 зв'язував руки і ноги, аби той не вибіг надвір. Щоправда, він ніколи так не робив, але цей візит був незвичний, тож краще не ризикувати. Агасфер заповхав йому в рота шмату, так він міг дихати, але не гавкати. А тоді вони заштовхали його в найтемніший закуток.

– Будь тут! – Агасфер підняв руку. – Спокійно! Місце!

Вівчур спробував підвестися.

– Лежати! Тихо! Місце!

Божевільний зм'якло осів.

– Усім вийти! – кричав з надвору Гандке.

Скелети тлумилися коло виходу, тих, хто не міг сам іти, підтримували чи виносили товариші і складали на землю. Утворилася жалюгідна купа півживих і виголоднілих людей.

– Це те, що вам потрібно? – звернувся Вебер до Візе.

Крила носа у Візе зарухалися так, наче він нюхав печеню.

– Чудові екземпляри, – пробурмотів він, начепив окуляри в роговій оправі і взявся оглядати ряди.

– Хочете відібрати? – спитав Вебер.

Візе прокашлявся.

– Так, хоча йшлося про добровольців.

– Добре, ваша справа, – відповів Вебер. – На легкі роботи, шестеро, крок вперед.

Ніхто не ворухнувся. Вебер почервонів. Старости бараків криком повторили команду і почали виштовхувати людей вперед. Вебер

знуджено ходив повз ряди і раптом побачив Агасфера в задньому ряді 22-го барака.

– Оцей, з бородою! – крикнув він. – Крок вперед! Ти не чув, що бороди заборонені? Старосто! Ви куди дивилися? Нащо ви тут взагалі? Тип з бородою, вийти з ряду!

Агасфер зробив крок уперед.

– Застарий, – пробурмотів Візе і покликав Вебера вбік. – Хвильку, думаю, це слід робити інакше.

– Люди, – заговорив він м'яким голосом, – вам треба в госпіталь. Усім. У табірному лазареті немає місця. Я маю місце для шістьох. Вам дадуть зупу і м'ясо, ситну їжу. Шестеро, кому найбільше це потрібно, – крок уперед.

Не вийшов ніхто, у такі казочки в таборі не вірили. А ветерани ще й впізнали Візе. Вони знали, він уже кілька разів брав людей – і ніхто не повернувся.

– Виходить, у вас усіх ще забагато жертя, так? – заревів Вебер. – Це ми виправимо. А тепер шестеро зробили крок вперед, негайно!

У секції В один скелет вивалився з ряду і стояв, похитуючись.

– Добре, – сказав Візе й оглянув його, – розважливе рішення, дорогий мій, ми вас відгодуємо.

З ряду вийшов другий, а за ним і третій скелет. Новачки.

– Ну ж бо! Ще троє! – кричав роздратований Вебер. Нойбауєрова ідея з добровольцями здавалась йому маячнею з похмілля. Наказ канцелярії – і шестеро осіб у розпорядженні Візе, тільки й справи.

У Візе смикалися кутики рота.

– Люди, я особисто гарантую вам добрі харчі. М'ясо, какао, поживні зупи!

– Пане штабний лікарю, – мовив Вебер, – ця банда не розуміє, коли з ними так розмовляють.

– М'ясо? – спитав скелет Вася, він стояв поруч із 509 як загіпнотизований.

– Звісно, мій любий. – Візе обернувся до нього. – Щодня, щодня порція добірного м'яса.

Вася жував. 509 застерезливо штовхнув його ліктем. Майже непомітний рух, але Вебер його таки помітив.

– Ах ти тварюко! – Він вдарив 509 у живіт.

Вебер вважав удар не надто сильним, радше застерезним. Але 509 впав.

– Встати, симулянт!

– Не так, не так, – забурмотів Візе, стримуючи Вебера. – Мені потрібні цілі й неушкоджені.

Він схилився над 509 і обмацав його. За якусь мить 509 розплющив очі, але дивився не на Візе, а на Вебера. Візе випростався.

– Вам треба у шпиталь, мій дорогий. Ми про вас подбаємо.

– Я не поранений, – задихаючись, промовив 509 і натужно зіп'явся на ноги.

Візе усміхнувся.

– Мені як лікареві краще знати. – Він обернувся до Вебера. – Ось іще двоє. Отже, бракує одного. Когось молодшого. – Він вказав на Бухера, який стояв з іншого боку від 509. – Наприклад, ось цього.

– Марш, вийти зі строю!

Бухер встав поруч із 509 та іншими. У просвіті, який утворився між в'язнями, Вебер побачив чеського хлопчину Карела.

– Он іще пів порції, хочете його на добавку?

– Дякую, та мені потрібні лише дорослі. Цих достатньо. Сердечно дякую.

– Добре. Ви, шестеро, за п'ятнадцять хвилин зголосіться в канцелярії. Старосто блоку! Записати номери! Помитися, смердючі свині!

Вони стояли як блискавкою вражені. Мовчали, знали, що на них чекає. Лише Вася радісно всміхався. Через постійний голод він з'їхав з глузду і вірив Візе на слово. Троє новеньких втупилися в порожнечу; вони були настільки безвольні, що покійно виконали б будь-який наказ, навіть якби довелось кинутися на дріт під

напругою. Агасфер лежав на землі і стогнав. Після того як Вебер і Візе пішли, Гандке потовк його кийком.

– Йозефе! – З боку жіночого табору долинув слабкий голос.

Бухер не ворухнувся. Берґер штовхнув його.

– Це Рут Голлянд.

Жіночий і Малий табори розділяли два ряди колючого дроту, струм тут не застосовували. Там було лише два бараки, їх звели під час війни, коли почалися масові арешти. До того жінок у таборі не було.

Два роки тому Бухер кілька тижнів працював там столяром. Тоді й зустрів Рут Голлянд. Час до часу їм вдавалося таємно бачитися і розмовляти, а потім Бухера перевели в іншу бригаду. Знову вони побачилися, лише коли він потрапив у Малий табір. Відтоді, ночами або в туман, вони перешіптувались.

Рут Голлянд стояла за колючим дротом. На вітрі довкола її тоненьких ніг лопотіла смугаста роба.

– Йозефе! – покликала вона ще раз.

Бухер підвів голову.

– Відступи від дроту! Вони тебе бачать!

– Я все чула. Не роби цього!

Вона хитала головою з коротким, цілком сивим волоссям.

– Залишся тут! Не йди! Йозефе, залишся!

Бухер безпомічно поглянув на 509.

– Ми повернемося, – відповів за нього 509.

– Він не повернеться. Я знаю. І ти також знаєш. – Вона притисла руки до дроту. – Ніколи ніхто не повертається.

– Рут, відійди. – Бухер озирнувся на вартові вежі. – Стояти так дуже небезпечно.

– Він не повернеться! Ви всі це знаєте!

509 не відповів, казати було нічого. Він наче весь зацікавився, емоцій більше не було, не відчував нічого ні до інших, ні до себе. Все скінчилося, він вже це знав, але ще не відчував. Відчував лише те, що нічого не відчуває.

– Він не повернеться, – повторила Рут Голлянд, – йому не можна йти.

Бухер втупився у землю, він був надто приголомшений, аби відповідати.

– Йому не можна йти, – казала Рут Голлянд. Це було наче літанія, монотонне, незворушне голосіння. Благання за межею напруження. – Хай йде хтось інший. Він молодий. Хай замість нього піде хтось інший.

Ніхто не відповідав, усі знали, що Бухер мусить іти. Гандке занотував номери. Та й хто б за нього пішов? Вони стояли й дивилися одне на одного. Ті, хто мав іти, і ті, хто залишався. Вдивлялися одне в одного. Легше було б витримати, якби Бухера і 509 вбило ударом блискавки. Нестерпно було ще й тому, що в цьому останньому погляді була брехня, мовчазне «Чому я? Чому саме я?» в очах одних і «Богові дякувати, не я! Не я!» – в інших.

Агасфер повільно підвівся з землі, якусь мить він заціпеніло дивився вперед, а тоді пригадав щось і зашепотів.

Берґер обернувся.

– Я винен, це через мене, – раптом застогнав старий, – я, моя борода, це через неї він сюди прийшов! Якби не вона, він би залишився там, ой-вей...

Двома руками він почав смикати себе за бороду, по обличчю котилися сльози, йому не вистачало сил, аби видерти волосся. Він сидів на землі і знесилено тягав себе за бороду.

– Іди в барак, – гостро промовив Берґер.

Агасфер пильно подивився на нього, а тоді впав обличчям на землю й заголосив.

– Ми мусимо йти, – сказав 509.

– Зуб де? – спитав Лебенталь.

509 поліз до кишені і простягнув його Лебенталеві.

– Тут.

Лебенталь взяв коронку. Він тремтів.

– Твій Бог! – забурмотів він і показав у бік міста і згорілої церкви. – Твій знак! Твій вогняний стовп!

509 знову поліз у кишеню, коли виймав зуб, він натрапив на кусень хліба. І яка йому тепер користь з того, що вчора він не з'їв хліб? Він простягнув його Лебенталю.

– З'їж сам, – промовив Лебенталь з безсилою люттю. – Це твій хліб.

– Мені його їсти вже немає сенсу.

Кусень хліба побачив мусульманин. Із широко розкритим ротом він рвучко кинувся вперед, обхопив руку 509 і спробував вихопити хліб. 509 відштовхнув його й запхав кусень хліба в руку Карела, який весь час мовчки стояв поруч. Мусульманин спробував вирвати хліб у Карела. Хлопча спокійно і точно копнув його в гомілку, той захитався, а інші в'язні миттю відіпхнули його геть.

Карел дивився на 509.

– Ви опинитесь у газовій камері? – Він питав так, як питають про мету поїздки, і не мав злого на думці. Він виріс у концтаборах і нічого іншого не знав.

– Тут немає газових камер, Кареле, ти мав би це знати, – сердито відказав Берґер.

– У Біркенау вони казали нам те саме. Якщо вам дадуть рушники і скажуть митися, тоді це газ.

Берґер відсунув його вбік.

– Йди і їж свій хліб, інакше його хтось забере.

– Я обачний. – Карел запхав хліб у рот.

– Ходімо, – сказав 509.

Рут Голлянд заплакала. Її руки висіли на колючому дроті, мов пташині кігті, вона шкірила зуби і стогнала. Сліз не було.

– Ходімо, – повторив 509.

Він ковзнув поглядом по тих, хто не мусив іти. Більшість уже байдуже поповзла до бараків, залишилися тільки ветерани і кілька інших в'язнів. Раптом 509 відчув, що має сказати ще щось дуже

важливе, щось, від чого залежатиме все. Він напружував мозок з усіх сил, але не міг піймати це в думках і скласти в слова.

– Не забудьте цього, – врешті промовив він.

Усі мовчали, він бачив, що вони все ж забудуть. Надто часто траплялося таке на їхніх очах. Бухер напевно б не забув, він досить молодий, але він теж мусив іти.

Вони пленталися дорогою. Не милися, це був Веберів жарт: води в таборі завжди бракувало. Йшли вперед, не озиралися. Минули ворота в колючому дроті, які відділяли Малий табір. Ворота смерті. Вася плямкав, троє новеньких ішли як автомати. Проходили повз перші бараки робочого табору. Бригади давно були на роботах. Бараки стояли невтійно порожні та здалися 509 найжаданішими у світі. Раптом вони стали для нього затишком, життям і безпекою. Йому захотілося заповзти туди і сховатися від безжальної ходи у тенета смерті. «Ще б два місяці, – пригнічено думав він. – Можливо, лише два тижні. Все даремно. Даремно».

– Друже, – раптом мовив хтось зовсім поруч із ним. Чоловік із чорним від заросту обличчям стояв перед дверима 13-го барака.

509 підвів очі.

– Не забувайте цього, – пробурмотів він. Чоловіка він не знав.

– Ми не забудемо, – відповів той. – Куди ви йдете?

Люди, що залишилися в робочому таборі, бачили Вебера і Візе. Вони знали, що той візит був особливим.

509 зупинився і подивився на чоловіка. Раптом заціпеніння минуло. Він знову відчував: мусить сказати щось важливе.

– Не забувайте цього, – шепотів він. – Ніколи, ніколи!

– Ніколи, – твердо повторив чоловік. – Куди ви маєте йти?

– В один госпіталь. Будемо піддослідними кроликами. Не забудьте цього. Як тебе звати?

– Левінські, Станіслав.

– Не забудь цього, Левінські, – сказав 509. Здавалося, що особисте звертання додає сказаному сили. – Левінські, не забудь.

– Я не забуду.

Левінські торкнувся плеча 509. Для 509 цей доторк був чимось значно глибшим. Він іще раз поглянув на Левінські. Той кивнув. Його обличчя було не таке, як у Малому таборі. 509 відчув, що його зрозуміли. Він пішов далі.

На нього чекав Бухер. Вони наздогнали групу чотирьох інших, які не припиняли руху й були вже трохи попереду.

– М'ясо, – бурмотів Вася. – Зупа і м'ясо.

Сперте холодне повітря канцелярії тхнуло ваксою для взуття. Капо приготував папери. Він виразно глянув на шістьох в'язнів.

– Ви маєте це підписати.

509 подивився на стіл, він не розумів, що тут було підписувати. Зазвичай ув'язнені виконували наказ, жодних формальностей ніколи не було. Він відчув, що на нього хтось дивиться. Це був один з писарів, який сидів за капо. Чоловік із вогняним волоссям. Щойно він помітив, як 509 звернув на нього увагу, він майже непомітно похитав головою справа наліво й одразу втупився поглядом у свій стіл.

Увійшов Вебер. Усі виструнчились.

– Працюйте далі, – скомандував він і взяв папери зі столу. – Досі не готове? Нумо, підписуйте вже!

– Я не вмію писати, – сказав Вася, він стояв найближче до столу.

– Тоді постав три хрестики.

Вася зробив три хрестики.

– Наступний!

Три новачки підходили один за одним. 509 відчайдушно намагався зібратися на силі. Йому здавалося, що ще є вихід, ще є надія. Він поглянув на писаря, але той більше не підводив очей.

– Тепер ти, – прогарчав Вебер. – Ну ж бо, підписуй, щось ти замріявся!

509 взяв аркуш до рук. Перед очима помутніло, кілька машинописних рядків розпливалися і стрибали перед очима.

– Читати зібрався?! – Вебер дав йому стусана. – Підписуй, пес шолудивий!

509 прочитав достатньо, він прочитав слова «своїм підписом добровільно засвідчую...». Він впустив аркуш на стіл. Ось вона, розпачлива остання нагода! Ось що мав на увазі писар.

– Ти, козел смердючий, підписуй! Мені що, водити твоєю рукою?

– Я добровольцем не зголошувався, – сказав 509.

Капо витріщився на нього. Писарі підняли голови і миттю знову поринули у папери. На якусь мить запала тиша.

– Що? – Вебер не вірив своїм вухам.

509 зібрався з духом.

– Добровільно я не зголошуюся.

– Ти відмовляєшся підписувати?

– Так.

Вебер облизав губи.

– Отже, ти не підпишеш?

Він захопив ліву руку 509, викрутив її і рвучко потяг угору за спину. 509 впав на підлогу. Вебер міцно тримав викручену руку, потяг 509 догори, розхитав його й наступив на спину. 509 крикнув і стих.

Іншою рукою Вебер взяв його за комір і поставив на ноги. 509 впав.

– Слабак! – гаркнув Вебер і відчинив двері. – Кляйнерте! Міхелю! Заберіть цього дохляка звідси і приведіть до тями. Залиште його там, я згодом підійду.

509 потягли геть.

– Тепер ти! – звернувся Вебер до Бухера. – Підписуй!

Бухер тремтів. Не хотів тремтіти, але опанувати себе не міг. Раптом він залишився сам. 509 забрали. Все в ньому ослабло. Треба швидко зробити те, що зробив 509, інакше буде запізно і він, як автомат, виконає все, що йому накажуть.

– Я теж не підпишу, – пробурмотів він.

Вебер вишкірився.

– Ти подивися! Ще один! Майже як у старі добрі часи!

Удару Бухер майже не відчув. З гуркотом на нього вмиль опустилася темрява. Коли він опритомнів, над ним стояв Вебер.

«509, – подумав він. – 509 старший за мене на двадцять років. З ним він зробив те саме. Я мушу витримати!» Він відчув, як викручують його руки, як плечі горять вогнем, як їх прохромлюють ножі, і вже не чув свого крику – а тоді знову провалився у морок темряви.

Коли вдруге прийшов до тями, то разом з 509 лежав в іншому приміщенні на вологій цементній долівці. Крізь шум долинав голос Вебера.

– Я б міг наказати, аби хтось підписав папери за вас, і справа була б залагоджена, але я цього не зроблю. Спершу я без поспіху зламаю вашу впертість. Ви самі підпишете папери, ви на колінах благатимете дозволу підписати, як будете ще спроможні писати.

Навпроти вікна 509 побачив темну пляму Веберової голови. На тлі неба вона здавалася величезною. Голова була смертю, а небо за нею раптово, на якусь мить, стало символом життя, життя, байдуже, де і якого – завошивленого, побитого, скривавленого, але життя. Життя попри все. Він знову задерев'янів, нерви милосердно розслабилися, і все зникло, все, окрім гулкового шуму у вухах. Коли опритомнів, у голові, наче стороння, зродилася думка: навіщо я борюся, однаково ж помирати, тут заб'ють до смерті, а там зроблять смертельну ін'єкцію. Там смерть прийде швидше і безболісно. А тоді він почув голос поруч, свій власний голос, здавалося, ним говорить хтось інший:

– Ні, я не підпишу, не підпишу, а якщо мене заб'ють...

Вебер сміявся.

– Здається, ти цього прагнеш? Ти, мішок кісток! Хочеш, аби все швидше скінчилося? Ми забиваємо до смерті тижнями, а з тобою ми щойно почали.

Він знову взяв до рук ремінь. Удар прийшовся 509 по очах, але не поранив їх. Очі позападали надто глибоко. Другий удар відчули губи – вони тріснули, як сухий пергамент. Після кількох наступних ударів пряжкою по черепі він знову знепритомнів. Вебер відсунув його вбік і взявся за Бухера. Той намагався ухилитися, але був надто повільним. Удар потрапив по носі, Бухер зіщулився, а Вебер копнув

його в пах. Бухер скрикнув. Іще кілька разів він відчув пряжку на своїй шиї, а тоді знову провалився в темряву.

Він чув чийсь нечіткі голоси, але не рухався: доки вдавав непритомного, його не били. Над ним нескінченно лунали голоси, намагався не слухати, але вони наближалися і впивалися у вуха й у мозок.

– Шкода, пане докторе, але якщо люди не хочуть іти добровільно... Ви ж бачите, Вебер робив усе, аби їх переконати.

Настрій у Нойбауера був чудовий. Події перевершили всі його сподівання.

– Ви на цьому наполягали? – спитав він у Візе.

– Звичайно ні.

Бухер обережно спробував примружити очі. Але повіки його не слухалися, вони піднялися, мов у механічної ляльки. Він побачив Візе і Нойбауера. А тоді 509. Його очі теж були розплющені. Вебера не було.

– Звичайно ні, – ще раз наголосив Візе. – Як культурна людина...

– Як культурна людина, – перебив Нойбауер, – ви потребуєте цих людей для своїх експериментів. Правда?

– Це справа науки. Наші дослідження рятують життя десяткам тисяч інших людей. Можливо, ви цього не розумієте...

– Розумію. А от ви, можливо, не розумієте, що відбувається тут. Це справа дисципліни. Також дуже важлива річ.

– Кожен на своєму місці, – високопарно промовив Візе.

– Саме так. Мені шкода, що не зміг вам допомогти. Але своїх підопічних ми ні до чого не силуємо. А ці люди, здається, не хочуть нікуди з табору йти. – Він звернувся до 509 і Бухера: – Отже, ви б таки хотіли залишитися в таборі?

509 заворушив губами.

– Що? – строго спитав Нойбауер.

– Так, – відповів 509.

– А ти там?

– Я теж, – прошепотів Бухер.

– Бачите, пане штабний лікарю? – Нойбауер усміхнувся. – Нічого не вдієш, люди люблять це місце.

Візе навіть не всміхнувся.

– Йолопи, – зневажливо промовив він до 509 і Бухера. – Цього разу ми й справді не планували робити нічого іншого, окрім експериментів з годування.

Нойбауер випустив сигарний дим.

– Тим краще, буде їм подвійна покара за недотримання субординації. Проте якщо хочете пошукати в таборі заміну цим двом – ласкаво просимо, пане докторе.

– Дякую, – холодно відказав Візе.

Нойбауер зачинив за ним двері й повернувся назад в ореолі терпкої блакитної хмарки тютюнового диму. Від цього запаху в легенях 509 з'явилося бажання курити. Воно не мало з ним нічого спільного; це було чуже, самотійне бажання, яке оселилося в його легенях. Він несвідомо глибоко вдихнув і відчув смак диму. Дихав і спостерігав за Нойбауером. Якусь мить не міг второпати, чому його й Бухера не відіслали-таки з Візе, а тоді зрозумів. Було лише одне пояснення. Вони не виконали наказу офіцера СС, і тепер їх покарають за це в таборі. Кару легко передбачити: людей у таборі вішали за непокору простому капо. Він раптом відчув, що не підписати було помилкою. З Візе в них, можливо, ще був шанс. А тепер їм кінець.

У ньому розросталося задушливе каяття. Тисло шлунок, застило очі, від нестримної жаги тютюнового диму обертом ішла голова.

Нойбауер подивився на номер на грудях 509. Це був початковий, тризначний номер.

– Скільки ти вже тут? – спитав він.

– Десять років, пане оберштурмбанфюрере.

Десять років. Нойбауер навіть не знав, що в таборі досі є в'язні, які потрапили сюди з моменту його заснування. «Власне, це знак моєї м'якості», – подумав він. Таборів, які мають таких довголітніх в'язнів,

точно небагато. Він зотягнувся. Можливо, колись це стане йому в пригоді. Хтозна, що ще може трапитися.

Зайшов Вебер. Нойбауер вийняв із рота сигару і відригнув. На сніданок він їв яєчню з ковбасою – одну з улюблених страв.

– Оберштурмфюрере Вебер, – почав він, – цього в наказі не було.

Вебер поглянув на нього, чекав на жарт. І не дочекався.

– Ми їх повісимо сьогодні ввечері, під час переклички, – сказав урешті він.

Нойбауер відригнув удруге.

– Наказу не було, – повторив він. – До речі, чому ви робите такі речі на власний розсуд?

Вебер відповів не відразу. Він не міг збагнути, чому Нойбауер звертає увагу на таку дрібницю.

– Для цього є досить людей, – сказав Нойбауер. Останнім часом Вебер став надто самостійним. Йому піде на користь, якщо й він зрозуміє, хто тут віддає накази і розпорядження. – Що з вами, Вебере? Нерви здають?

– Ні.

Нойбауер знову обернувся до 509 і Бухера. Повісять, сказав Вебер. Власне, правильно. Але навіщо? День склався краще, ніж можна було очікувати. Окрім того, видалася гарна нагода показати Веберові, що не всі його задуми мають здійснюватися.

– Це не була пряма відмова виконати наказ, – пояснив він. – Я розпорядився взяти добровольців, а те, що я тут побачив, на це не схоже. Посадіть їх на два дні в бункер. Лише це, більше нічого не робіть. Більше нічого, Вебере, вам зрозуміло? Я хочу, щоб мої накази виконували.

– Так точно, зрозумів, буде зроблено.

Нойбауер вийшов. Задоволений і з відчуттям власної переваги. Вебер зневажливо подивився йому вслід. «Нерви, – подумав він. – Хто тут має міцні нерви? І хто розм'як? Два дні в бункері!» Він роздратовано обернувся. На розбите обличчя 509 впав промінь сонця. Вебер уважніше подивився на нього.

– Тебе я знаю. Звідки?

– Я не знаю, пане оберштурмфюрере.

509 знав точно, але сподівався, що Вебер не пригадає.

– Звідкись я тебе знаю. Ну, нічого, ще виявиться звідки. Де ти поранився? Що з обличчям?

– Я впав, пане оберштурмфюрере.

509 зітхнув з полегшенням, це вже була стара рутина. Відомий жарт іще з тих старих часів, коли він опинився в таборі. Тоді ніхто не смів визнавати, що його били.

Вебер іще раз глянув на нього.

– Звідкись же я цю пику знаю, – пробурмотів він. А тоді прочинив двері і скомандував: – Заберіть цих обох в бункер. На два дні. – А тоді знову звернувся до 509 і Бухера. – Не сподівайтесь, що вам вдалося вислизнути, брудні потвори! Я вас іще повішу!

Їх виволокли геть. Від болю 509 замружив очі, а тоді вдихнув свіже повітря. Розплющив очі, а над ним було небо. Блакитне і безмежне. Він обернув голову до Бухера й поглянув на нього. Вони вислизнули. Принаймні цього разу. В це важко було повірити.

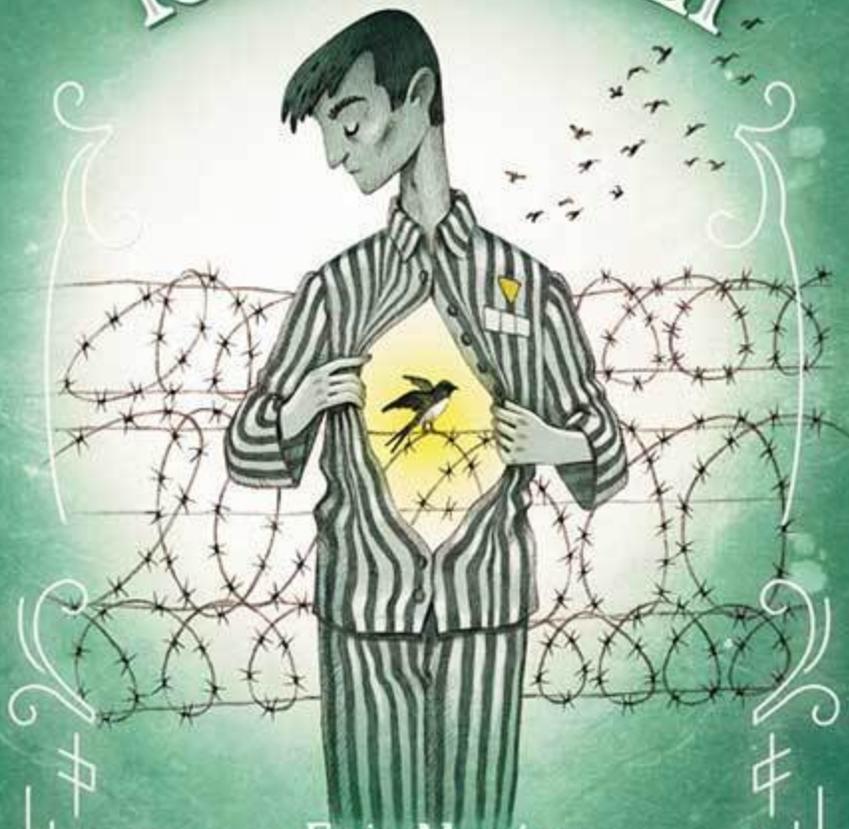
Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

ІСКРА ЖИТТЯ

Еріх Марія
Ремарк

КСД

Примечания

1

«Німеччина, Німеччина понад усе!»

[Повернутися](#)

2

Па-де-де.

[Повернутися](#)